

Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT **3** > 2025

Thema: maatschappelijk onbehagen

JOSJE DEN RIDDER (REDACTIE)

Belangrijkste bevindingen derde bericht 2025 – thema	3
Ten geleide	5
01 Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval	6
Kernpunten	6
1.1 Inleiding	7
1.2 Economisch verval	13
1.3 Politiek verval	17
1.4 Cultureel verval	20
1.5 Moreel verval	26
1.6 De narratieven: ontwikkeling en aard van 2008 tot 2025	31
1.7 Slot: onbehagen kan verbroederen en uitsluiten	33
02 Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties	36
Kernpunten	36
2.1 Inleiding: activeren of verlammen de grote kwesties?	37
2.2 Theorie: gevoelens over maatschappelijke vraagstukken	38
2.3 Immigratie: volgens veel Nederlanders een oud probleem dat niet wordt opgelost	41
2.4 Klimaat: kleine individuele acties zijn een druppel op de gloeiende plaat	47
2.5 Oorlog in Oekraïne: een nieuwe en onvoorspelbare dreiging	51
2.6 Wat leert dit ons over hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties?	56
2.7 Slot: van verlammen naar activeren	59
Bijlage A Uitkomsten uit het aanvullende LISS-onderzoek	61
Verantwoording	63
Literatuur	65

Belangrijkste bevindingen derde bericht 2025 – thema

Een terugkerende COB-bevinding is dat de meeste Nederlanders somber zijn over de richting die Nederland opgaat. In het voorjaar van 2025 vindt 59% dat Nederland de verkeerde kant opgaat. Het gevoel dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat, noemen we maatschappelijk onbehagen. In dit COB-themabericht onderzoeken we dit onbehagen. [Hoofdstuk 1](#) gaat over de vraag waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. In [hoofdstuk 2](#) kijken we hoe mensen grote maatschappelijke vraagstukken, zoals immigratie en klimaatverandering, beleven en hoe ze hiermee omgaan.

Vier vormen van verval: economisch, politiek, cultureel en moreel

Waarom vinden veel mensen dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat? Die vraag hebben we onderzocht door open antwoorden te analyseren waarin mensen hun onbehagen toelichten. We keken naar de periode 2008-2025. In de antwoorden zien we vier verhalen van verval en achteruitgang. De verhalen bevatten de redeneringen van burgers over wat zij verkeerd zien gaan, waarom ze dat vinden en aan wie dat volgens hen ligt.

Het verhaal over **economisch verval** gaat over groeiende ongelijkheid, hebzucht en de verkeerde economische prioriteiten van de overheid. In de meest uitgesproken variant van dit verhaal vinden mensen het kapitalistische systeem fundamenteel onethisch. Het verhaal over **politiek verval** bevat kritiek op de verkeerde prioritering van de regering, het ontbreken van integriteit en visie bij politici, gebrekkige responsiviteit van het openbaar bestuur, en wantrouwen tegenover en vervreemding van mensen van de democratische rechtsstaat. Het verhaal van **cultureel verval** staat in het teken van de zorg dat het Nederlands cultureel erfgoed en de Nederlandse mentaliteit verdwijnen. Mensen vinden de mentaliteit van tolerantie een typisch Nederlandse eigenschap, maar vinden ook dat tolerantie een zwakke plek is die immigranten misbruiken. Bij **moreel verval** gaat het om de teloorgang van normen en waarden, en de toename van scheidslijnen, agressie en geweld. Het gevaar komt in dit verhaal van binnenuit, namelijk van een groeiend egocentrisme van medeburgers.

Diepere teleurstelling

Elk verhaal, ook wel narratief genoemd, heeft een aantal kernwaarden. Bij economisch verval gaat het om rechtvaardigheid, wederkerigheid en solidariteit; voor politiek verval gaat het om integriteit, vertegenwoordiging en zeggenschap; voor cultureel verval gaat het om eigenaarschap, zeggenschap en saamhorigheid; en voor moreel verval gaat het om saamhorigheid, betrokkenheid en fatsoen. Wat de narratieven met elkaar verbindt, is dat ze uitdrukking geven aan een diepere teleurstelling. Mensen vinden dat maatschappelijke instituties, beleid en het dagelijks leven niet langer overeenstemmen met deze waarden. Hoewel gevoelens van moedeloosheid en pessimisme een kenmerk zijn van elke variant, lijken deze het sterkst aanwezig in de verhalen over cultureel en moreel verval. Hier gebruiken mensen meer uitgesproken woorden, zijn de voorbeelden karikaturaler en is het taalgebruik cynischer.

Verhalen van verval zijn van alle tijden

De verhaallijnen over economisch, politiek, cultureel en moreel verval komen naar voren in alle onderzochte jaren (2008, 2012, 2016, 2019 en 2025). Wat door de tijd heen verandert, zijn de voorbeelden die mensen gebruiken. Die worden ingegeven door actuele gebeurtenissen. De actualiteit bepaalt ook hoe aanwezig een narratief is in een bepaald jaar. Zo is het verhaal over economisch verval sterker aanwezig tijdens en vlak na de economische crisis in 2012 en 2016. Het verhaal over cultureel verval komt vanaf 2016 vaker terug, onder meer omdat de thema's migratie en asiel vanaf dat jaar een prominenter thema worden in het

Belangrijkste bevindingen

publieke debat. De voorbeelden die mensen noemen, worden vanaf dat jaar karikaturaler en hun oordelen worden negatiever. Het verhaal over politiek verval is in de hele periode het meest gebruikte. Mensen zien de politiek als schuldige van de door hen waargenomen achteruitgang. In 2025 is dat thema echter nog sterker aanwezig dan in eerdere jaren.

Complexe internationale kwesties leiden tot gevoelens van frustratie en machteloosheid

Met behulp van focusgroepen en een korte enquête onderzochten we hoe mensen drie grote maatschappelijke vraagstukken (immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne) beleven en ermee omgaan.

Bij alle drie de vraagstukken ervaren veel mensen frustratie en machteloosheid. Ze denken dat deze vraagstukken grote negatieve gevolgen (kunnen) hebben voor Nederland en (op termijn) voor hun eigen leven. Ze verwachten daar zelf weinig tot niets tegen te kunnen doen. De overheid kan in hun ogen wel iets doen, maar doet dat niet of doet het verkeerde. Door deze grote zorgen en de gevoelens van individuele en collectieve machteloosheid volgen veel deelnemers in de focusgroepen het nieuws beperkt en richten ze zich op hun eigen leven. Dat betekent niet dat deelnemers helemaal niets doen: de meeste van hen gaan stemmen bij verkiezingen of bespreken hun zorgen over de maatschappij met gelijkgestemden.

Verschillen in voorspelbaarheid en grip

De omgang met deze drie internationale vraagstukken kent overeenkomsten, maar er zijn ook verschillen. Het vraagstuk van immigratie speelt in de ogen van deelnemers aan focusgroepen al heel lang en de gevolgen zijn daardoor volgens hen voorspelbaar: zij ervaren daardoor bijvoorbeeld druk op de woningmarkt of maatschappelijke verdeeldheid. De gevolgen van de oorlog in Oekraïne voor Nederland is een onderwerp dat voor deelnemers nieuwer is en voor hen onvoorspelbare gevolgen heeft voor de vrede en veiligheid in Nederland. Mensen denken dat de invloed van de overheid kleiner is dan bij de andere thema's. Bij het thema klimaatverandering noemen deelnemers van focusgroepen vaker dingen die je als individu kan bijdragen, zoals energie besparen of uitstoot verminderen. Bij mensen die zich zorgen maken over klimaatveranderingen nemen deze kleine acties hun gevoel van machteloosheid of frustratie niet weg. Ze denken dat hun eigen bijdrage een druppel op de gloeiende plaat is en vinden dat de overheid, bedrijven of andere landen te weinig doen.

Hoe we praten over Nederland kan ons gedrag bepalen

Maatschappelijk onbehagen, het idee dat het land achteruitgaat en gevoelens van machteloosheid, kan een voedingsbodem zijn voor politiek gedrag. Onderzoek laat zien dat het dan gaat om heel uiteenlopend gedrag. Onbehagen kan mensen verbinden en ertoe leiden dat ze solidair zijn met kwetsbare groepen of zoeken naar gezamenlijke oplossingen. Onbehagen kan ook leiden tot uitsluiting van bepaalde groepen of tot polarisatie, bijvoorbeeld als het wij-zij-denken verhardt. Onbehagen kan ertoe leiden dat mensen in actie komen en gaan stemmen of demonstreren. En het kan ertoe leiden mensen afhaken en thuisblijven bij verkiezingen of andersdenkenden vermijden. Dergelijk gedrag van in- en uitsluiting en aan- en afhaken is een wezenlijk onderdeel van een gezonde samenleving en democratie zolang discussies over oplossingsrichtingen, protesten en proteststemmen plaatsvinden binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat.

Tot welk gedrag onbehagen precies leidt, hangt ook af van de context, van de dominante verhalen en wie of wat de schuld krijgt. Dat betekent dat wij, met de verhalen die we elkaar vertellen en de manier waarop we de werkelijkheid interpreteren en ermee omgaan, mede bepalen of we insluiten of uitsluiten en activeren of verlammen. Het is belangrijk om ons daarvan bewust te zijn. Als burger, maar ook als beleidsmaker, politicus, journalist of onderzoeker.

Ten geleide

Dit is het 64^e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgt en duidt. Tegelijkertijd met dit themabericht verschijnt COB 2025|3-update met de meest recente cijfers over de ontwikkelingen in de publieke stemming.

Een terugkerende bevinding in de COB-berichten is dat een grote groep Nederlanders vindt dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. In dit themadeel van COB 2025|3 gaan we in op dit maatschappelijk pessimisme en onbehagen. Dat doen we door mensen zelf aan het woord te laten over hun zorgen met open vragen en in focusgroepen.

In [hoofdstuk 1](#) behandelen we de vraag waarom mensen vinden dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. Om deze vraag te beantwoorden analyseren we open antwoorden die zijn verzameld tussen 2008 en 2025. We kijken welke overkoepelende verhalen (of in onderzoeksjargon: narratieven) mensen gebruiken die het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland en we onderzoeken in hoeverre die verhalen de afgelopen achttien jaar zijn veranderd.

In [hoofdstuk 2](#) onderzoeken we hoe mensen betekenis geven aan en omgaan met grote maatschappelijke kwesties, zoals immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne. Op basis van inzichten uit de psychologie verkennen we met focusgroepen en een korte enquête hoe mensen de gevolgen van dit soort grote vraagstukken inschatten, tot wat voor gevoelens die inschattingen leiden en wat mensen daar vervolgens mee doen.

In dit themadeel richten we ons dus vooral op het onbehagen. Mensen die vinden dat het met Nederland de goede kant opgaat, blijven dit keer buiten beschouwing, net als de dingen die mensen goed vinden gaan in Nederland. In de update bij dit themabericht komen deze positieve evaluaties wel aan bod.

Zicht op hoe mensen Nederland beleven

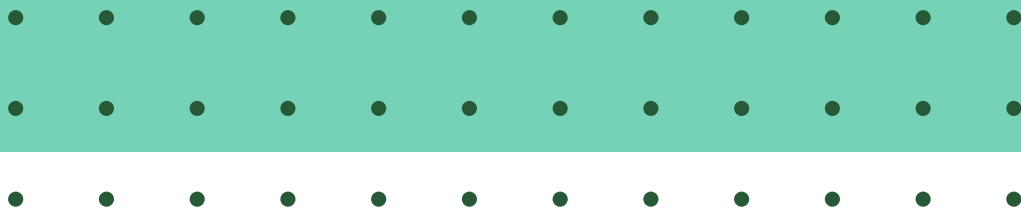
Met het COB proberen we inzicht te geven in wat mensen denken en vinden van bepaalde onderwerpen. Het gaat om opvattingen en percepties van burgers. We rapporteren over subjectieve antwoorden op enquêtevragen, open antwoorden en focusgroepen om beter te begrijpen wat mensen vinden en waarom. We doen in dit bericht geen uitspraken over het waarheidsgehalte van deze percepties. Onderzoek naar ontwikkelingen van objectieve scores en omstandigheden in Nederland valt buiten het domein van dit onderzoek.

In dit bericht komen mensen regelmatig zelf aan het woord door middel van citaten uit open antwoorden of focusgroepgesprekken. Als we open antwoorden uit de enquête citeren, geven we bij elk citaat informatie over het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Als we citeren uit focusgroepen vermelden we uit welk groepsgesprek het citaat afkomstig is.

Als we uitkomsten uit de COB-enquêtes presenteren, noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang te zeggen dat die percentages schattingen zijn op basis van representatief steekproefonderzoek en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages. In de hoofdstukken zelf en in de Verantwoording achterin staat meer informatie over het onderzoek.

01

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

Leonard van 't Hul en Anne Kuschel

Kernpunten

In dit hoofdstuk onderzoeken we waarom veel mensen vinden dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. Op basis van 2334 open antwoorden uit de periode 2008-2025 onderscheiden we vier narratieven van verval: economisch, politiek, cultureel en moreel verval. Actuele gebeurtenissen spelen een belangrijke rol in de overdenkingen van mensen en verklaren deels hoe aanwezig een narratief is binnen een bepaald jaar.

Het **economisch verval** gaat in de kern over de percepties van burgers over groeiende ongelijkheid, hebzucht en de verkeerde economische prioriteiten van de overheid. In haar meest uitgesproken variant vinden mensen het kapitalistische systeem fundamenteel onethisch.

Binnen het narratief over **politiek verval** staan kritiek op een ontbrekende visie, verkeerde prioritering van politici en het gevoel van

beperkte invloed centraal. Ook gaat het over een fundamenteel wantrouwen tegenover en vervreemding van de volgens mensen gecorrumpeerde democratische rechtsstaat.

Het narratief van **cultureel verval** staat juist in het teken van de zorg dat het Nederlandse cultureel erfgoed en de mentaliteit van Nederland verdwijnen. Het is de mentaliteit van tolerantie die mensen als Nederlandse eigenschap waarderen, maar die ook een zwakke plek vormt tegen misbruik door immigranten.

Bij **moreel verval** gaat het om de teloorgang van normen en waarden, en de toename van scheidslijnen, agressie en geweld. Het gevaar komt in dit geval van 'binnenuit', namelijk door een groeiend egocentrisme van medeburgers.

Elk narratief heeft een aantal kernwaarden.

Voor economisch verval zijn dat rechtvaardigheid, wederkerigheid, en solidariteit; voor politiek verval zijn dat integriteit, vertegenwoordiging en zeggenschap; voor cultureel verval zijn dat

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

eigenaarschap, zeggenschap en saamhorigheid; en voor moreel verval zijn dat saamhorigheid, betrokkenheid en fatsoen.

Actuele gebeurtenissen spelen een belangrijke rol in de overdenkingen van mensen en verklaren zo deels hoe aanwezig een narratief is binnen een bepaald jaar. Waar politiek verval en moreel verval tussen 2008-2025 veel aandacht krijgen, was economisch verval sterk aanwezig tijdens en vlak na de economische crisis in 2012 en 2016. Het verhaal over cultureel verval is sinds 2008 sterk in opkomst, met name door de koppeling met migratie en asiel. Gevoelens van

moedeloosheid en pessimisme zijn aanwezig binnen elk narratief, en het sterkst aanwezig binnen de verhalen over cultureel en moreel verval. Hier zijn de bewoordingen harder, de voorbeelden karikaturler en het taalgebruik cynischer.

Het is belangrijk voorzichtig te zijn met het gebruik van narratieven van verval. Hoewel narratieven mensen grip bieden doordat ze onbestemde gevoelens van onbehagen voorzien van een betekenisgevend verhaal en een appèl te doen op gemeenschappelijke waarden, creëren ze ook vijandbeelden en harde scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen.

1.1 Inleiding

De laatste decennia is er een haast continue stroom van aandacht voor maatschappelijk onbehagen in onderzoek en beleid (Dekker 2017; Dekker et al. 2013; Elchardus 2008; Geurkink en Miltenburg 2023; RMO 2013; Van Dam et al. 2014; Van der Meer en Ham 2022). Ook deze *Burgerperspectieven* gaat over onbehagen en onderzoekt de vraag waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. Dat doen we op basis van open antwoorden uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven in de periode 2008 tot 2025.

Op basis van een analyse van die open antwoorden en bestaande literatuur beschrijven we verhalen of, in onderzoekstaal, 'narratieven' van achteruitgang of verval. Het gaat om economisch verval, politiek verval, cultureel verval, en moreel verval. De narratieven bevatten de redeneringen van burgers waarmee zij hun percepties en gevoelens van verlies en ontwrichting uitdrukken. Elk narratief heeft een aantal kernwaarden. Die kernwaarden maken niet alleen duidelijk waarom mensen vinden dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland, maar ook hoe zij vinden dat de maatschappij er wél uit zou moeten zien.

De narratieven over waarom het met Nederland de verkeerde kant opgaat, blijven relatief stabiel over de jaren heen, terwijl de argumenten en voorbeelden die mensen gebruiken afhankelijk zijn van de gebeurtenissen in specifieke jaren. Om het vertrouwen van mensen in de politiek, de verzorgingsstaat en in elkaar te versterken, kan het helpen aandacht te besteden aan de morele waarden die mensen willen zien in de politiek en de samenleving. Het schenden van deze waarden kan mogelijk bijdragen aan toenemend wantrouwen of zelfs afkeer van politiek en maatschappij.

Maatschappelijk onbehagen is van alle tijden

Er is sprake van maatschappelijk onbehagen als een negatief gevoel over de maatschappij gepaard gaat met persoonlijke gevoelens van onmacht (RMO 2013). De Belgische socioloog Mark Elchardus spreekt over 'een zich slecht voelen in de eigen samenleving en bij de gang van zaken in die samenleving' (Elchardus 2008: 10-11). Daarbij lopen maatschappelijke en persoonlijke onvrede in elkaar over en voeden ze elkaar; zelfs wanneer mensen tevreden zijn over hun eigen leven, kunnen zij vinden dat het slecht gaat met de maatschappij (COB 2024¹). Het gevoel geen grip te hebben op ontwikkelingen in de samenleving en niet in staat te zijn het eigen leven vorm te geven, zorgt voor groeiend ongemak, onvrede en zelfs ressentiment (zie ook: WRR 2023).

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven zien we het onbehagen terug in het gevoel dat de samenleving er op allerlei terreinen op achteruitgaat, van politiek tot economie, sociale samenhang en mentaliteit. Zo stellen twee respondenten:

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

‘De heren in Den Haag zijn alleen maar bezig met onderzoeken instellen waarom hele dure projecten, waar miljarden aan betaald zijn, [zoals de] Fyra, Noord/Zuidlijn, etc., dus nog meer geld uitgeven aan onzin-dingen. De voedselbanken, helaas bestaan die tegenwoordig, schieten als paddenstoelen uit de grond en het aanbod daar loopt ook steeds terug. De asiel- c.q. gelukszoekers blijven maar komen en bellen met een iPhone 6, dure merkkleding aan. Iets wat ik als 43-jarige Nederlander mezelf niet eens kan veroorloven. Het land gaat naar de kloten en mijn kinderen krijgen het nog zwaarder.’ (2016, man, 43 jaar, hbo)

‘Iedereen ziet dat Nederland afglijdt. We moeten inleveren om een toekomst veilig te stellen. Minima mogen niet vergeten worden. Mensen moeten verantwoording voor zichzelf nemen. Waarom altijd maar economische groei, om nog een groter huis of auto te kopen? Mens wees gelukkig met wat je hebt en koester dit. Positiviteit is belangrijk. Nederland kom op!!’ (2012, man, 50 jaar, vmbo)

In de citaten komen verschillende elementen naar voren die we kennen uit de literatuur over maatschappelijk onbehagen. Ten eerste koppelen mensen specifieke, actuele problemen die zij zelf ervaren en opdoen via (sociale)mediaberichtgeving aan abstractere ideeën over ontwikkelingen in de samenleving en politiek (Steenvoorden 2016). Ten tweede is het gevoel dat de samenleving de verkeerde kant opgaat vaak verweven met gevoelens van nostalgie, waarbij mensen stellen dat de samenleving vroeger beter functioneerde, stabiel en harmonieus was, maar sinds enige tijd op drift is geraakt (Van Dam et al. 2014). Cultuursociologisch onderzoek naar politiek onbehagen laat ook zien dat mensen hun zorgen over actuele gebeurtenissen koppelen aan ongerustheid over structurele, systemische problemen binnen het politieke systeem en de staat (Kemmers et al. 2015).

Door dit gevoel van nostalgie (‘vroeger was alles beter’) ontstaat al snel het beeld dat het onbehagen toeneemt. Deze indruk kan versterkt worden door mediaberichtgeving, politieke discussies en de nadruk op negatieve verhalen (Cappella en Jamieson 1997; Lawrence en Mueller 2003; Mutz 1998: 117-118, 131-132). Toch concluderen onderzoekers dat de mate van onbehagen relatief stabiel is over tijd (Dekker et al. 2013). Een gevoel van onbehagen is een constante in (vroeg)moderne samenlevingen (zie ook De la Porte 2023; Schama 1988; zie ook kader 1.1).

Kader 1.1 De lange historie van het Nederlandse vervaldenken

Historisch onderzoek laat zien dat onbehagen en het denken in termen van achteruitgang en verval welhaast zit ingebakken in westerse samenlevingen. Historici zien dit vervaldenken als een logisch gevolg van het geloof in vooruitgang dat vanaf de achttiende eeuw opgang maakte op het Europese continent. Deze periode staat bekend als de tijd van de Verlichting. Daarin kondigden denkers en publicisten een breuk met het verleden af, onder andere door nieuwe wetenschappelijke inzichten en idealen over vrijheid en gelijkheid. En daarmee werd tegelijkertijd een nieuwe tijd van vooruitgang ingeluid. Dat vooruitgangsgeloof gold voor elk vlak van de samenleving en leidde niet alleen tot talloze wetenschappelijke revoluties, maar ook tot verschillende politieke revoluties, waarvan de Franse de bekendste is.

Hoewel het vervaldenken in alle landen voorkomt, kent Nederland een even aanwezige als lange traditie van denken over achteruitgang en verval (De la Porte 2023; Mijnhardt 1992; Rotmans 2020; Stapelbroek 2010). Waar achttiende-eeuwse tijdgenoten uit Frankrijk, Duitsland en Engeland konden wijzen op vooruitgang op cultureel, (geo)politiek en economisch vlak, vonden Hollandse auteurs dat het beste al achter hen lag. De Hollandse Gouden Eeuw leek definitief voorbij, de economie bleef krimpen, oorlogen zoals de verschillende zeeoorlogen tegen Engeland verliepen desastreus, en ook in cultureel opzicht werd het land overvleugeld door zijn burens. Deze discrepantie tussen Europese vooruitgang en nationaal verval leidde ertoe dat de Hollandse ‘spectatorschrijvers’ zich in allerlei bochten moesten wringen om toch tot een positief verhaal te komen. Deze spectatorschrijvers, veelal zelfbenoemde (Bataafse) patriotten, dominees en literatoren (waarvan Justus van Effen nog altijd een bekende naam is), probeerden in tijdschriften (spectators), essays, pamfletten, recensies

en prijsvraaginzendingen het verval te duiden (De la Porte 2023). Door de oorzaken van verval te achterhalen en vervolgens remedies te opperen, deden zij hun best om hun medeburgers op het juiste pad te zetten en zo de Republiek weer te laten meedoen in de vaart der volkeren.

De duidingen van achttiende-eeuwse auteurs worden door hedendaagse historici wel omschreven als 'narratieven van Verlichting' (De la Porte 2023; O'Brien 1997). Het zijn de narratieven van vooruitgang en verval waarmee tijdgenoten grip probeerden te krijgen op (hun) maatschappelijk onbehagen. Narratieven over voortuitgang en verval zijn sindsdien niet verdwenen, maar onderdeel van een cultuurhistorisch besef dat nog altijd in onze samenleving aanwezig is (cf. Bennett 2019). Zo zijn discussies over de gevolgen van rijkdom en welvaart onverminderd aanwezig (Robeyns 2019a; 2019b), en datzelfde geldt voor zorgen over politiek en cultuur (RMO 2013). Wel krijgen ze per periode een andere invulling. In dit hoofdstuk onderzoeken we wat die invulling is in onze tijd. In tegenstelling tot hedendaagse historici analyseren we niet publieke politieke geschriften, maar de geschriften van een aanzienlijk aantal Nederlandse burgers.

Onbehagen als voedingsbodem voor politiek gedrag

Inzicht in de continuïteit van maatschappelijk onbehagen relativeert onze zorgen over hedendaags maatschappelijk onbehagen enigszins, maar juist daarin schuilt een nieuw gevaar. Zo kan dit inzicht leiden tot bagatellisering van de problemen en van de ervaren onrechtvaardigheid van mensen. De nadruk op sentimenten en emoties kan bovendien leiden tot de conclusie dat het 'slechts' gaat om gevoelskwesaties van mensen die daarin gevoed worden door mediaberichtgeving. Alsof het onrecht dat mensen benoemen uiteindelijk niet zoveel voorstelt, of in ieder geval 'met een beter gebruik van ratio niet tot deze proporties had hoeven uitgroeien' (Van Dam et al. 2014: 2).

Het gegeven dat mensen het idee hebben te leven in een tijd van achteruitgang en verval, is echter zeer relevant. Hoe mensen een situatie interpreteren heeft namelijk gevolgen voor hun handelen, zelfs al leidt het niet altijd tot collectieve acties.¹ Onbehagen kan een voedingsbodem zijn voor onrust en gevolgen hebben voor het gedrag van mensen (Tiemeijer en Keizer 2023). De vraag is dan of het erg is als mensen zich ontevreden tonen.

Onvrede en onbehagen zijn niet per se slecht. Ze kunnen een productieve kracht zijn voor verandering als ze gekanaliseerd worden in ons politieke stelsel. Denk aan discussies over verschillende oplossingsrichtingen, protest en proteststemmen op extremere partijen; ze horen bij de democratie. Onvrede en onbehagen kunnen gemobiliseerd worden door partijen of maatschappelijke organisaties. Bijvoorbeeld om te gaan stemmen, juist niet te gaan stemmen, te gaan stemmen op een bepaalde partij of te gaan protesteren; ook dat hoort bij de democratie.

Als we meer zicht hebben op de aard van het onbehagen, kunnen we inschatten of er politiek gedrag is te verwachten en zo ja welk. Dat is wat we beogen met deze editie van het COB: hoe denken mensen en hoe geven zij betekenis aan hun zorgen en emoties, welke thema's ervaren zij als urgent, hoe verwoorden en onderbouwen zij hun onvrede en onmacht, hoe verhouden zij zich tot anderen in de samenleving, en welke oplossingsrichtingen zien zij zelf? We gaan hier niet toetsen of uitspraken van burgers kloppen met de werkelijkheid, of om meningen en gedrag bij te sturen zoals de achttiende-eeuwse spectatorschrijvers deden (zie kader 1.1).

¹ We volgen met deze uitspraak het zogenoemde thomas-theorema. Dit theorema stelt dat: 'if men define situations as real, they are real in their consequences'. Vrij vertaald betekent het dat de percepties die mensen van een gebeurtenis of situatie hebben gevolgen hebben voor hoe ze reageren en handelen, ongeacht of hun percepties overeenstemmen met dan wel afwijken van de 'feitelijke' omstandigheden.

Narratieven van verval

In kader 1.1 stellen we dat Nederland een lange traditie kent van denken over verval. De narratieven die worden gekoppeld aan het verval-denken veranderen over tijd, doordat ze sterk samenhangen met de actuele ontwikkelingen binnen een samenleving. Bovendien kunnen er verschillende narratieven naast elkaar bestaan, die elk de kern van de problemen op een andere manier beoordelen.

In navolging van de academische literatuur spreken we in dit hoofdstuk over narratieven van verval. Een narratief definiëren wij als een bundeling van specifieke argumentaties, normatieve oordelen en gevoelsuitingen over de aard, oorzaak en oplossing van het maatschappelijk verval. Een narratief is een denk- en gevoelsrichting die min of meer coherent is over wat in de kern het maatschappelijk probleem is, wie daarvan de veroorzakers zijn en wie de slachtoffers. Achter een narratief gaan waarden schuil over wat mensen belangrijk vinden in de samenleving. Het gaat dan om kwesties als rechtvaardigheid, verhoudingen tussen bevolkingsgroepen, de rol van (overheids)instituties en gewenst (of gevreesd) toekomstperspectief.²

In dit hoofdstuk richten we ons op de open antwoorden van Nederlandse burgers (zie hieronder in de paragraaf Data en analytisch kader). Die antwoorden zijn kort, waardoor het maar zelden voorkomt dat een respondent alle onderdelen van een narratief benoemt. Vaak gaat het om losse uitspraken of specifiek taalgebruik dat binnen een narratief past. Onderzoekers spreken in dit licht wel van *Common sense reasoning* (Damhuis en Westheuer 2024). Daarbij is niet zozeer sprake van een weldoordacht, consistent wereldbeeld, maar juist van een mengeling van eigen ervaringen, de ervaringen van naasten en kennis opgedaan in de media. De op het eerste gezicht gefragmenteerde antwoorden geven in samenhang toch inzicht in dominante interpretatiekaders over onvrede en onmacht in onze tijd.

Data en analytisch kader

We baseren onze indeling in vier narratieven op een analyse van een open vraag die we in het COB al sinds 2008 aan mensen voorleggen. Aan het eind van een vragenlijst over allerlei maatschappelijke thema's vragen we mensen of zij het al met al meer de goede of meer de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. We vragen hen daarna om hun antwoord op deze vraag toe te lichten. In vrijwel alle COB-metingen sinds 2008 zegt de grootste groep mensen dat het de verkeerde kant opgaat. We analyseerden in dit hoofdstuk alleen de antwoorden van die groep.³ We namen daarvoor de antwoorden afkomstig uit de volgende kwartalen: 2008|1, 2012|1, 2016|1, 2019|1 en 2025|1.⁴

Uit elk van de door ons geselecteerde kwartalen haalden we willekeurig 500 open antwoorden. Dat leverde in totaal 2334 te coderen antwoorden op. Het antwoord van de individuele respondent bestond gemiddeld uit 43 woorden.⁵ Van de respondenten waarvan wij de antwoorden analyseerden, was de gemiddelde leeftijd 51 jaar. Er is een spreiding in geslacht (49% van de open antwoorden is van

- 2 We doen ons onderzoek weliswaar vanuit het ideaal dat inzicht in maatschappelijke ontwikkelingen essentieel is voor gedegen en rechtvaardig overheidsbeleid. Hoewel we werken volgens wetenschappelijke methodologische standaarden, uitspraken op conto van respondenten laten, en terughoudend zijn met onze oordelen, reproduceren en legitimeren we de narratieven toch als feitelijke gegevens. Met het oog op onze verantwoordelijkheid plaatsten we narratieven daarom met behulp van academisch onderzoek in een historisch-analytisch kader. Zo konden we ze contextualiseren en van een zekere afstand bezien. Daardoor kunnen we niet alleen wijzen op de cohesievormende kwaliteiten van narratieven, maar ook aandacht besteden aan de talloze manieren waarop deze maatschappelijke verhalen bevolkingsgroepen uitsluiten.
- 3 Antwoorden van mensen die het de goede kant op vinden gaan, komen in dit hoofdstuk dus niet aan bod. Hieraan wordt wel aandacht besteed in COB 2025|3-update en in eerdere COB-publicaties (o.a. COB 2019|4, p. 30-31).
- 4 Omdat het in de beschikbare tijd ondoenlijk was om alle open antwoorden uit de periode 2008-2020 te analyseren, waren we genoodzaakt een selectie te maken en ons te beperken tot vijf tijdspunten. 2008|1 is een natuurlijk startpunt, omdat dit de oudste COB-meting is. Vervolgens wilden we werken met vaste intervallen van ongeveer vier jaar. In de praktijk kwam die keuze goed uit, want ze liep min of meer parallel met invloedrijke maatschappelijke ontwikkelingen die in de volksmond wel werden uitgeroepen tot crises. Zo wordt de editie van 2012 gekarakteriseerd door de 'economische crisis' die op dat moment nog in volle gang was, en speelden rond 2016 de bezuinigingsrondes die daarop volgden. In 2019 was er juist sprake van publieke en politieke debatten over de migratiecrisis, waar in 2025 sprake was van een asielcrisis (en volgens sommigen ook van een politieke crisis). We kozen voor 2019 in plaats van 2021, omdat de coronaperiode een heel specifieke context voor de uitingen van maatschappelijk onbehagen was en veel specifieke narratieven met zich meebracht. Deze zijn elders gedocumenteerd (zie COB 2020|2).
- 5 In de geselecteerde kwartalen 2008|1 en 2019|1 waren minder dan 500 antwoorden voorhanden, namelijk respectievelijk 377 en 457 antwoorden.

vrouwen, 51% van mannen). 28% van de antwoorden is afkomstig van mensen met een basisschool- of vmbo-opleiding, 36% van mensen met een mbo-opleiding en 37% van mensen met een hbo- of wo-opleiding.⁶ Daarmee zijn de open antwoorden afkomstig van een diverse groep mensen. In dit hoofdstuk maken we geen onderscheid in mogelijke variaties tussen bevolkingsgroepen, maar concentreren we ons op de dominante narratieven die aanwezig zijn in onze data. In verdiepend vervolgonderzoek willen we nader ingaan op groepsverschillen, want het is aannemelijk dat specifieke bevolkingsgroepen hun eigen accenten leggen of andere narratieve uitingen geven aan hun onbehagen (zie bijvoorbeeld voetnoot 10 in [paragraaf 1.4](#)).

We interpretererden en codeerden in twee rondes alle antwoorden met behulp van het kwalitatieve data-analyseprogramma MaxQDA. In een eerste ronde codeerden wij inductief, slechts gebruik makend van een rudimentair codeerschema. Dat codeerschema werd naar aanleiding van een eerste analyseslag verfijnd en vormde het uitgangspunt voor de tweede codeerronde (voor het uiteindelijke codeerschema: zie [bijlage A](#)). De deductieve onderdelen van het codeerschema stelden we vast op basis van een literatuurverkenning over maatschappelijk onbehagen en narratieven van verval, maar ook met behulp van academische literatuur over zogenoemde *moral panics* (zie kader 1.2). De narratieven van verval die we in dit hoofdstuk uitwerken zijn daarmee gebaseerd op het iteratieve analyseproces van coderingen en de academische literatuur.

Kader 1.2 *Moral panics* als extreme verhalen

Voor onze interpretatie van narratieven putten we uit de literatuur over *moral panics*, of in het Nederlands: morele paniek (Cohen 1971). De kernvraag van deze literatuur is hoe de samenleving haar dominante normen verdedigt door specifiek gedrag te bestempelen als afwijkend en problematisch (Cricher 2009). Volgens de bedenker van de term volgt een moral panic steevast eenzelfde patroon. Zo is er allereerst sprake van een gebeurtenis, en een persoon of groep van mensen die worden gezien als een bedreiging voor de maatschappelijke waarden en belangen. Belangrijk daarbij is, ten tweede, het gebruik van stereotypen in de vorm van taal en beelden, veelal gevormd door de massamedia. De volgende stap, ten derde, is dat publicisten, politici of religieuze leiders de barricaden beklimmen en namens de vermeende slachtoffers hun ongenoegen kenbaar maken. Die slachtoffers zijn doorgaans kinderen, ouderen en vrouwen, terwijl jonge mannen en migranten als daders gelden (Best 1990; Jenkins 2003). Daarna komen, ten vierde, de experts zoals academici aan bod om hun analyses en oplossingen te delen, waarna manieren worden bedacht en gevonden om met het probleem en de veroorzakers om te gaan. Ten slotte verdwijnt de paniek van de publieke en politieke agenda, om op een later moment in nieuwe vormen terug te komen.

Het originele concept is in de afgelopen vijftig jaar uitgebreid bekritiseerd (Cricher 2008; Hunt 1999; McRobbie en Thornton 1995), maar in aangepaste vorm is het voor ons toch bruikbaar als analytische lens. We volgen daarin de Australische socioloog Chas Cricher (2008; 2009). Cricher definieert *moral panics* als *extreme forms of risk discourses integral to the process of moral regulation* (2008: 1140). Met andere woorden: moral panics zijn narratieven die gaan over de risico's en problemen waarmee samenlevingen zich geconfronteerd zien en bevatten uitgesproken morele overtuigingen over wat daaraan gedaan zou moeten worden. De analyse van dit soort narratieven – er bestaan er altijd meerdere naast elkaar – laat zien hoe een samenleving op een bepaald moment denkt over wie of wat risico loopt, wie of wat het risico is, en wie wat moet ondernemen om dat risico uit te sluiten. Daarmee gaan *moral panics* over hoe scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen worden geconstrueerd en hoe dominante normen worden neergezet.

6 De leeftijden liepen uiteen van 18 tot 95, met een standaarddeviatie van 13 jaar. Daarbij was de gemiddelde leeftijd met 53 jaar het hoogst in 2025 en met 46 jaar het laagst in 2008. De verdeling van sekse schommelde eveneens tussen de edities, waarbij het aandeel vrouwen met 56% het hoogst was in 2019 en met 46% het laagst in 2008. De verdeling in opleiding schommelde het sterkst tussen de verschillende edities. Zo telde de editie van 2012 met 33% het grootste aandeel mensen met een basisschool- en vmbo-opleiding, waar dat in 2025 22% was. Wat betreft mbo-opgeleiden, zij waren het meest vertegenwoordigd in de editie van 2008 (41%) en het minst in 2025 (31%). Wat betreft respondenten met een hbo- of wo-opleiding was hun aandeel het hoogst in 2019 (47%) en het laagst in 2016 (30%).

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

Met behulp van de moral panic-literatuur letten we op 1) de probleemanalyse (wat is het risico?); 2) de slachtoffervraag (wie loopt hier risico?); 3) de schuldvraag (wie of wat is de veroorzaker van het probleem, en vormt dus het risico?); 4) de risicomitigatie (wie heeft de verantwoordelijkheid om het risico te voorkomen of verhelpen?); 5) de argumentatieve middelen (stereotyperingen, frames, labels, metaforen, enz.). Daaraan voegen we nog twee extra aspecten toe, namelijk 6) hoe vinden mensen dat de samenleving zou moeten zijn en hoe verschilt dat van hoe het is. Dat zegt iets over hoe fundamenteel mensen het verval beoordelen en hoe pessimistisch ze zijn. En 7) hoe kijken mensen naar het verleden of de toekomst, en naar andere geografische locaties, zoals andere landen, continenten, of politiek-geografische eenheden zoals de Europese Unie.⁷

Bevindingen: vier narratieven van verval

Onze coderingen en analyses leiden tot vier narratieven van verval, namelijk 1) economisch verval, 2) politiek-bestuurlijk verval, 3) cultureel verval, en 4) moreel verval (zie tabel 1). Deze indeling sluit aan op de bestaande literatuur over narratieven van verval, die historici al zien in geschriften van achttiende-eeuwse spectatorschrijvers. In die zin lijken de dominante zorgen achter maatschappelijk onbehagen tijdloos te zijn. Tegelijkertijd is het goed om op deze plek alvast duidelijk te maken dat het onderscheid in vier narratieven vooral een analytisch onderscheid is. In de 'praktijk' van de antwoorden die we analyseerden komt het vaak voor dat mensen uitgebreid ingaan op onderwerpen of redeneringen geven die wij tot verschillende narratieven rekenen. Überhaupt is het onderscheid tussen narratieven minder eenduidig dan zij op het eerste gezicht lijkt. Zo komen frustraties over verslechterende fatsoensnormen terug in alle vier de narratieven en beperken ze zich niet uitsluitend tot wat wij moreel verval zijn gaan noemen.

Dat gezegd hebbende zien we duidelijke verschillen in de verhalen die mensen opschrijven. Voor we ze inhoudelijk behandelen in de volgende paragrafen, presenteren we de belangrijkste afzonderlijke kenmerken als handvat in tabel 1.1.

⁷ We namen in onze coderingen ook nog een extra punt (8) mee, namelijk dramatiek van uitingen, waarmee we emotionele uitingen wilden coderen. In de praktijk waren emoties als angst, woede, verdriet, blijdschap, walging, enzovoort of gevoelens van trots nauwelijks te coderen. Deels is dat niet zo gek, aangezien onbehagen ook wel wordt gezien als een 'onbestemd gevoel' waaraan mensen maar moeilijk in woorden uitdrukking kunnen geven. In ons geval speelde ook de aard van onze open antwoorden een rol: mensen waren met een gemiddeld gebruik van 43 woorden relatief beperkt in hun toelichting. Vaak maken ze met steekwoorden verschillende punten. In zulke geschreven teksten is het lastig om emoties en gevoelens vast te stellen. Natuurlijk leken emoties en gevoelens wel degelijk aanwezig te zijn in de open antwoorden, waarbij ze werden uitgedrukt in leestekengebruik (i.e. uitroeptekens, (retorische) vraagtekens, en beletseltekens aan het einde van een zin), het gebruik van KAPITALEN, of cynische dan wel sarcastische formuleringen. Vanwege het risico op overinterpretatie en speculatie door de onderzoekers zagen we in dit hoofdstuk af van een analyse van meer emotionele en gevoelsaspecten van de narratieven.

Tabel 1.1 Kenmerken van de vier vervalnarratieven

Narratief	Wat is het probleem?	Wie krijgt de schuld?	Wie is het slachtoffer?	Morele kern
Economie	Egoïsme, oneerlijke verdeling, systeem van structurele ongelijkheid	Overheid, rijken, immigranten, mensen met een migratieachtergrond	Werkende burger, kwetsbaren, middenklasse	Rechtvaardigheid (eigen bijdrage vs. bescherming), wederkerigheid, solidariteit
Politiek	Geen visie & verkeerde keuzes, geen invloed, democratie als façade	Politici, rechtspraak, EU	De kiezer, 'gewone burger', burgers die het democratische ideaal koesteren	Integriteit, vertegenwoordiging, zeggenschap
Cultureel	Nederlands cultureel erfgoed en mentaliteit worden overgenomen en verdwijnen	Migranten, politici	Een 'wij' van 'echte' Nederlanders	Zeggenschap, eenheid, saamhorigheid
Moreel	Normen en waarden verdwijnen, egocentrisme leidt tot agressie, luiheid, en ander wangedrag	Wij allemaal, jongeren, ouders, politici	Ouderen, 'nette burgers', de samenleving, jongeren	Saamhorigheid, betrokkenheid, fatsoen

1.2 Economisch verval

Economisch verval verwijst naar het gevoel dat de economische orde niet langer eerlijk, voorspelbaar of houdbaar is: dat werken niet meer loont, dat de kloof tussen arm en rijk groeit, en dat elementen van bestaanszekerheid, zoals zorg, huisvesting en financiële bestaanszekerheid, steeds minder vanzelfsprekend zijn. De voorbeelden die mensen noemen, verschillen deels over de jaren. Zo verwijzen mensen in 2008 naar de invoering van de euro, gaat het in 2012 over bezuinigingen op sociale en culturele sectoren, de economische crisis en het gerelateerde herstelproces. In 2019 en 2025 noemen mensen de dalende koopkracht en de huizenmarkt als voorbeelden van wat achteruitgaat. Een constante in alle onderzochte jaren is de zorg over een toenemende kloof tussen arm en rijk.

Binnen dit narratief komen niet uitsluitend persoonlijke frustraties over geld of financiële zorgen naar voren, maar ook bezorgdheid over rechtvaardigheid, solidariteit en de rol van de overheid in het beschermen van kwetsbare groepen. Mensen ervaren een samenleving waarin het economische systeem vooral lijkt te werken voor diegenen die al veel hebben, terwijl de rest moet worstelen om het hoofd boven water te houden. Wat mensen als economisch probleem benoemen, is vaak meer dan een kwestie van geld. Het gaat ook over erkenning, moreel falen van instituties en het beeld dat verdienste en beloning uit elkaar zijn gegroeid. Terwijl sommigen wijzen op verkeerde beleidskeuzes die voor ongelijkheid zorgen, uiten anderen zorgen over een dieperliggend systeem dat structureel ongelijkheid produceert. Daarbij wordt zowel gekeken naar verkeerde prioriteiten of falend beleid als naar grotere structuren zoals marktwerking, privatisering of globalisering, die volgens sommigen het publieke belang ondermijnen en bijdragen aan de ontmanteling van de verzorgingsstaat. Hoewel niet iedereen dezelfde woorden of vijandbeelden gebruikt, delen veel mensen die dit narratief gebruiken een gevoel van verlies van grip, zekerheid en invloed op hun financiële situatie.

In de volgende subparagrafen werken we drie narratieve elementen van economisch verval uit: 1) het gevoel dat de welvaartsverdeling scheef is en dat het de samenleving ontbreekt aan solidariteit, 2) het beeld dat buitenstaanders ('zij') profiteren ten koste van wie er werkelijk recht op hebben ('wij'), en 3) de overtuiging dat het economisch systeem als geheel structureel oneerlijk en disfunctioneel is.

Onrechtvaardige welvaartsverdeling en gebrekkige solidariteit

Veel respondenten uiten onvrede over de manier waarop in Nederland economische middelen worden verdeeld. Zij leveren kritiek op de groeiende economische ongelijkheid, al dan niet met een geëxpliciteerde groep daders of 'profiteurs'. We onderscheiden twee manieren waarop mensen hun zorgen over de groeiende ongelijkheid aankaarten. Enerzijds beschrijven mensen hun economische ontevredenheid in algemene termen zonder deze te verbinden met specifieke daders en slachtoffers. Anderzijds is er een groep die wel een duidelijke groep slachtoffers noemt. Soms hebben ze het dan over zichzelf (al dan niet expliciet), soms noemen ze groepen waar problemen zich concentreren, zoals werkenden, minima, ouderen of jongeren. Mensen verwijzen vaak naar het in hun ogen zorgwekkende feit dat steeds meer mensen afhankelijk zijn van voedselbanken. Achter deze zorgen liggen overwegingen van rechtvaardigheid: werken moet lonen en iedereen heeft recht op bestaanszekerheid. Dit subnarratief gaat dus niet alleen over frustratie over de eigen financiële situatie, maar ook over solidariteit met mensen die het écht nodig hebben en verdienen, terwijl zij deze hulp en ondersteuning niet krijgen.

De groeiende kloof tussen arm en rijk is niet uitsluitend een probleem voor armen, bijstandsgerechtigden, ouderen en jongeren, maar ook voor de werkende populatie die moeilijk kan rondkomen. Mensen hebben het gevoel dat werken niet altijd loont: wie werkt, krijgt er vaak onvoldoende voor terug. Mensen zijn niet zozeer tegen een systeem van solidariteit voor mensen die het zwaar hebben, maar benadrukken dat het niet ten koste mag gaan van werkende burgers. Die moeten voldoende overhouden. Solidariteit is goed, maar moet wel op een juiste manier worden toegepast.

'Er wordt mensen te veel wijsgemaakt, je moet steeds meer betalen en krijgt steeds minder terug.'
(2008, vrouw, 52 jaar, mbo)

'[Je ziet] Nederland en wereldwijd dat de mensen met het meeste geld ook de meeste macht hebben. Dit zorgt ervoor dat de kloof tussen arm en rijk steeds groter wordt, terwijl het leven voor veel mensen steeds duurder wordt. De prijzen voor woningen stijgen snel, waardoor het voor veel mensen moeilijk is om een betaalbare woning te vinden. Dit gebrek aan betaalbare woningen is een groot probleem voor veel gezinnen en jongeren die moeite hebben om een eigen plek te krijgen. Ik maak me zorgen over de richting waarin we als samenleving bewegen. Het lijkt alsof de belangen van de rijken en machtigen steeds meer centraal komen te staan, terwijl de mensen die het hardst werken en het meeste nodig hebben vaak over het hoofd worden gezien. Dit voelt voor mij als een onterecht en oneerlijk systeem.'
(2025, vrouw, 43 jaar, hbo)

Als mensen wijzen op daders of 'profiteurs', doen ze dat meestal in de vorm van een klacht over het systeem dat calculerende of vermogende burgers bevoordeelt ten opzichte van 'gewone', 'hardwerkende' burgers. Mensen vinden dat een overheid die de middenklasse zwaar belast en toeslagenregelingen complex maakt, haar prioriteiten niet op orde heeft. Zij zien een mismatch tussen de inzet van mensen en wat zij daarvoor terugkrijgen.

De schuld voor de groeiende ongelijkheid en onrechtvaardigheid ligt voor mensen vooral bij de overheid. Die heeft volgens respondenten de verantwoordelijkheid voor een betere verdeling van welvaart en welzijn. Helaas, zo stellen mensen, neemt de nationale politiek beslissingen die de verzorgingsstaat ondermijnen of ze doet helemaal niets. Politici zijn met zichzelf bezig of met andere (prestige)projecten, vinden ze, in plaats van met het welzijn van mensen of het behoud van de verzorgingsstaat:

'De zorg brokkelt af, kloof tussen arm en rijk wordt alleen maar groter, er zijn steeds meer mensen afhankelijk van de voedselbank, er is te weinig werk voor jongeren en 55+ en daardoor belanden steeds meer mensen in de bijstand en zo kan ik nog wel even doorgaan. Politici hebben vaak geen idee wat er speelt in de Nederlandse samenleving, leven in hun eigen wereldje waar iedereen het goed heeft.'
(2016, vrouw, 54 jaar, mbo)

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

‘Zorg, onderwijs en natuur en milieu blijven de stiefkindjes van dit kabinet, ondanks alle fraaie beloften. Kloof tussen arm en rijk wordt steeds groter en alles lijkt erop gericht op alsmaar meer geld en investeringen te genereren. Dit alles gaat ten koste van onderwijs en welzijn van mens (ouderen, zieken, jeugd) en dier in het algemeen. Prestigeobjecten (logo’s, gebouwen, reisjes, internationale missies) worden duidelijk overgewaardeerd door het huidige kabinet. Het geeft de burger in ieder geval geen moed voor de toekomst van hemzelf en die van zijn kinderen.’ (2008, vrouw, 47 jaar, hbo/wo)

Het narratief over economisch verval hangt dus ook samen met het narratief van politiek verval (waarover meer in [paragraaf 1.3](#)). Mensen willen een rechtvaardiger overheidsbeleid met een eenvoudiger systeem van belastingen en uitkeringen, en condities waarin betaald werken wordt beloond.

Wij betalen, zij profiteren

Het tweede subnarratief over economisch verval onderscheidt zich door een sterke emotionele lading. Respondenten vinden dat anderen onterecht profiteren van onze welvaart en verzorgingsstaat. Ze stellen een grens aan solidariteit. Het gevoel overheerst dat Nederland geld weggeeft aan buitenlandse hulp, EU-lidstaten of immigranten, terwijl ‘eigen burgers’ worstelen met armoede, hoge zorgkosten of woningnood. Deze verontwaardiging is vaak verweven met een duidelijk wij-zij-denken: ‘Eigen mensen eerst’. Hoewel de wij-groep niet altijd nader wordt gedefinieerd, verwijzen mensen vaak naar ouderen, jongeren die geen huis of baan kunnen vinden, en Nederlandse gezinnen die niet kunnen rondkomen (zie ook: COB 2024[3]). Mensen lijken bij ‘eigen mensen’ te denken aan gewone (witte) Nederlanders: de groep die volgens hen veel bijdraagt, maar toch wordt vergeten en er bekaaid vanaf komt.

Wie precies ‘de anderen’ zijn die van de solidariteit profiteren verandert door de tijd. In 2012, tijdens de economische crisis, worden ook banken of grote bedrijven als profiteurs gezien, vooral als ze staatssteun ontvangen, terwijl ‘de gewone man’ moet opkomen voor de kosten. Ook de steun aan Zuid-Europese landen wordt als oneerlijk ervaren. Hier ontstaat een duidelijk vijandbeeld van elites of buitenstaanders die ten koste van ‘de werkenden’ beschermd worden.

‘Er wordt steeds meer van ons verlangd de buikriem aan te trekken. Hulpverlening aan Griekenland en andere Zuidlanden vind ik niet nodig. Ik zie niet in waarom Nederlanders moeten bloeden voor de leefstijl van andere culturen. Nederland moet eens ophouden met die eeuwige dankbaarheid naar Amerika. Amerika belooft Nederland aan opdrachten te helpen voor economisch herstel, maar de grootste opdrachten gaan naar Duitsland en Frankrijk.’ (2012, vrouw, 55 jaar, mbo/havo-vwo)

Niet alleen economische elites en buitenlandse overheden zijn in de ogen van respondenten schuldig, dat geldt ook voor de Nederlandse regering. De laatste kiest er immers voor om de eigen bevolking niet te beschermen. Eén respondent voelt zich in de steek gelaten door de regering en vergelijkt de minderwaardige status van ‘de Nederlander’ met de onterechte aandacht die asielzoekers en migranten krijgen. Zo stelt zij:

‘Ik voel me als 100% Nederlander in de kou gezet door de regering. Meer en meer belasting betalen voor anderen die het land binnenkomen en dat geld wordt niet gebruikt voor mijn toekomst. Geven aan anderen doe ik om in mijn vrije tijd aandacht te geven, te helpen op het sociale vlak. Het is te belachelijk voor woorden dat mijn zoon geen huisvesting kan krijgen, omdat asielzoekers voorgaan. Waar blijf je dan als Nederlander? Ik word gediscrimineerd in mijn eigen land. Nog nooit op de PVV gestemd, maar begin al aardig in die richting te denken. Ook met het aanbieden van banen! Hoeveel mensen van buitenaf worden hier aangenomen om werkzaamheden te verrichten, zodat onze jeugd geen werk meer heeft? Integratie van de mensen uit het buitenland die naar Nederland komen? Nee, wij passen ons aan hen aan!’ (2016, vrouw, 53 jaar, mbo)

Redeneringen als deze laten zien dat dit subnarratief over economisch welzijn en verzorgingsstaat-arrangementen kenmerken heeft van nativisme,⁸ en van wat wel ‘welvaartsstaatchauvinisme’⁹ wordt genoemd. Het heeft dus raakvlakken met het narratief over cultureel verval. In dit geval zijn mensen van mening dat er grenzen zitten aan solidariteit. Ze vinden te veel solidariteit met immigranten (ook wel benoemd als ‘anderen’) oneerlijk, want daarmee worden eigen mensen benadeeld. Bij cultureel verval zien we iets soortgelijks als het gaat over tolerantie. Mensen ervaren te veel tolerantie met immigranten als nadelig voor wat zij als de Nederlandse cultuur beschouwen.

In de open antwoorden van 2016 zien we meer verwijzingen naar de economische en culturele dreiging van migratie dan in 2008 en 2012. Dit is te zien in het taalgebruik van mensen: migranten zijn zich volgens respondenten bewust van het feit dat er ‘veel te halen’ is in Nederland. Ze maken er expres misbruik van en ‘lachen ons uit’. Ook terminologieën zoals ‘ze vreten ons op’ maken duidelijk dat mensen sterk parasitair denken. Vaak hangen dit soort argumenten samen met een negatief toekomstbeeld, waarbij er in zowel economisch als cultureel opzicht niets meer overblijft voor de ‘echte’ Nederlanders.

Een structureel oneerlijk en disfunctioneel economisch systeem

Waar het eerste subnarratief vooral gaat over oneerlijke welvaartsverdeling en het tweede subnarratief over welke bevolkingsgroepen al dan niet recht hebben op voorzieningen, gaat het derde subnarratief over de onmogelijkheid van mensen om überhaupt fatsoenlijk te leven binnen het kapitalistisch systeem. Mensen die dit narratief gebruiken, hebben kritiek op de structurele disbalans in het economisch systeem zelf. In hun ogen zijn de groeiende kloof tussen arm en rijk, het uitblijven van betaalbare zorg en huisvesting, en de macht van grote bedrijven geen incidenten. Ze zijn volgens hen onlosmakelijk verbonden met het kapitalistische systeem, waarin kapitaal en winst boven mensen gaan. Dit systeem wordt gezien als ondermijnd voor de solidariteit en de publieke diensten in Nederland: de financiële belangen van grote bedrijven en de allerrijksten krijgen steeds meer de overhand ten koste van aandacht voor goede zorg, huisvesting en bestaanszekerheid:

‘Vanwege de crisis en het kabinet bezuinigt bij de mensen en instellingen zoals: de zorg, ouderen, chronisch zieken, enz. Het kabinet zou eens wat meer moeten halen bij de rijken. Ik verwijt Rutte van de VVD dat dit niet gebeurt, want oh wee als de rijken wat geld mislopen. En ondertussen verrekken de ouderen, mindervaliden en chronisch zieken, en de “gewone man”. Het is toch van de zotte dat mensen hier in Nederland genoodzaakt zijn om naar de voedselbank te gaan. De “gewone man” krijgt het vreselijk zwaar en de rijken worden alleen maar rijker. Het komt echt niet goed in Nederland.’ (2012, vrouw, 30 jaar, mbo)

‘We zitten in een situatie waarbij er veel ontevreden mensen zijn door o.a. de politieke idioterie, de macht van de grote multinationals, hyperkapitalisme, en zeer slecht onderwijs... Deze combinatie is funest voor een samenleving. Daarbij komt het kortetermijndenken van alles wat met “bestuur” te maken heeft: er wordt alleen nog maar gereageerd op acute problemen. Daarbij heeft Nederland te maken met een epidemisch, systemisch racisme. Door de situatie waarin Nederland zich bevindt, houdt alle ontwikkeling en vooruitgang op. Het kleine groepje rijken dat Nederland telt, heeft zoveel vermogen dat als ze dat voor een klein deel terug zouden stoppen in de samenleving er niet eens

8 Nativisme is een academische term waarmee academici een specifieke vorm van nationalisme aanduiden. Zo definieert de Amerikaanse historicus John Higham het als ‘an intense opposition to an internal minority on the grounds of the group’s foreign connections’ (Higham 2002: 4). Oftewel: de gedachte dat het Nederlandse volk en zijn cultuur bedreigd worden door een interne en ‘vreemde’ minderheid (Duyvendak en Kesic 2022).

9 Chauvinisme is het geloof in de superioriteit van de eigen groep. In het licht van de economie en verzorgingsstaat hebben onderzoekers het wel over ‘welfare chauvinism’, oftewel de overtuiging dat welvaartsstaatarrangementen zouden moeten zijn voorbehouden aan de eigen groep (Andersen en Bjørklund 1990: 212; Lindner et al. 2024). Recent onderzoek laat zien dat welvaartsstaatchauvinisme gepaard gaat met anti-immigratie-sentimenten: deze groep zou minder recht hebben op voorzieningen dan behoeftigen uit de ‘eigen’ groep, zoals ouderen en werklozen (Van der Waal et al. 2010).

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

bezuinigd hoeft te worden. Zij nog steeds rijk en wij ook blij. Ik heb nul vertrouwen in de politiek.’
(2025, man, 48 jaar, havo/vwo)

In veel antwoorden zien we frustraties terug, bijvoorbeeld in de voorbeelden die mensen gebruiken en in de vorm van cynisch taalgebruik. Mensen verwijzen naar een verleden waarin, zo veronderstellen zij, het ‘hyperkapitalisme’ de solidariteit nog niet had ondermijnd en in bedwang werd gehouden door verzorgingsstaatarrangementen. Ze hebben het over het verlies van de menselijke maat, dat ‘geld boven mensen’ gaat, of dat de rijke elites en politici nog slechts ‘dollartekens’ zien.

De systeemkritiek en aangedragen oplossingsrichtingen draaien in dit geval niet om herverdeling of aandacht voor kwetsbare groepen, maar om het herzien van de economische machtsverhoudingen waarin private belangen de boventoon lijken te voeren en om het herzien van de zeggenschap over het eigen economisch-sociale systeem. Veelvuldig lezen we antwoorden waarin mensen stellen dat private belangen en buitenlandse economische belangen het nationale beleid zouden sturen. Het gaat dan om ongreepbare internationale verdragen, Europese regels, de euro als gemeenschappelijk betaalmiddel en de afhankelijkheid van buitenlandse bedrijven. Het gaat hier dus om een groter gevoel van verlies van economische zeggenschap. Mensen ervaren dat Nederland (als ‘braafste jongetje van de klas’) ‘alles weggeeft’, ‘altijd betaalt’, of zonder morren Europese regelgeving en economische plannen accepteert:

‘In Nederland waren we trots op ons ziektekostenbeleid en daar is weinig van over. Het is bijna het Amerikaanse systeem geworden: geen geld, geen zorg. Kortom, dit is maar een van de dingen waar we trots op waren en dan heb ik het nog niet eens over de euro die ons door de strot is gedrukt zonder referendum. Kijk ik naar Zwitserland, dan zou ik toch zeggen dat zij er niet verkeerd aan hebben gedaan om niet mee te doen. Maar ja: politiek en grote bedrijven hebben het voor het zeggen hier in Nederland. Als er het ene jaar winst wordt gemaakt, dan moet het volgende jaar dubbel winst worden gemaakt en dan korten we op zorg?????’ (2012, man, 34 jaar, vmbo)

Deze vorm van onvrede raakt aan structureel wantrouwen tegenover economische besluitvorming, waarbij we overlap zien met narratieven van politiek verval. Zoals we hieronder zullen zien, wordt ook daar gesproken over een gebrek aan soevereiniteit of invloed.

1.3 Politiek verval

Binnen het narratief van politiek verval staan vragen over het functioneren van politiek, democratie en het openbaar bestuur centraal. In de kern gaat dit narratief over het idee dat de democratische instituties niet langer functioneren en dat dat zichtbaar is in het gebrek aan responsiviteit en in de afkeurenswaardige gedragingen van politici. De kritiek op instituties richt zich bijvoorbeeld op de rechtspraak waarvan mensen stevast benoemen dat uitspraken en strafmaten onjuist zijn, op de positie van de Tweede Kamer die te weinig effectief zou zijn of op de regering die verkeerde besluiten neemt. Het veelvuldigst is de kritiek op politici en de manier waarop zij zich bezighouden met het politieke bedrijf. Mensen ervaren dat de politieke besluitvorming ver van hun dagelijkse realiteit staat. Dat uit zich vooral in uitspraken over een gebrek aan visie, fatsoensnormen, twijfels over goede intenties, en besluiten die niet in lijn zijn met wat mensen willen. De oorzaken van politiek verval zien mensen op velerlei terreinen, variërend van een representatiekloof van politici (het zijn niet mensen zoals ‘wij’), tot de onmogelijkheid van het nationale politieke systeem om te functioneren omdat deze wordt ingekapseld door externe machten zoals lobbyclubs en de Europese Unie.

Binnen het narratief van politiek verval onderscheiden we drie centrale subnarratieven die onderling nauw met elkaar samenhangen, maar van elkaar verschillen in de mate waarin het de politiek zou ontbreken aan legitimiteit. Het eerste subnarratief gaat over de prioriteiten die politici en beleidsmakers stellen als het gaat om maatschappelijke problemen. Het tweede subnarratief gaat over het verlies van vertrouwen als gevolg van een afnemende responsiviteit: de politiek negeert de stem van het volk en

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

luistert slechts naar zichzelf of specifieke bevolkingsgroepen (de rijken). Het derde subnarratief is numeriek minder aanwezig, maar keert in talloze antwoorden terug, en stelt dat het politieke systeem als zodanig inadequaat en corrupt is: democratie als een façade.

Verkeerde prioriteiten van politici en beleidsmakers

Een reden waarom politici en beleidsmakers verkeerd prioriteren, is volgens mensen dat zij vooral met zichzelf of partijpolitiek bezig zijn en niet met de echte zorgen van burgers. Als bewijs hiervan noemen mensen specifieke beleidskeuzes die verkeerd uitpakten of onrechtvaardigheden die de politiek in hun ogen onvoldoende adresseert. Mensen noemen dan bijvoorbeeld bezuinigingen op de zorg en cultuur, de privatisering van nutsbedrijven en het openbaar vervoer (in 2012), migratie, en in 2019 en 2025 huisvesting en klimaat.

De schuld hiervoor ligt binnen dit subnarratief niet zozeer bij het democratisch systeem als zodanig, maar bij individuele politici die binnen het systeem opereren en de politieke cultuur die zij vervolgens creëren. Mensen hebben het dan over de ‘lege praatjes’, ‘besluiteloosheid’, en over de ‘onwil’ van politici om echte oplossingen voor problemen te bieden. De suggestie is niet per se dat politici corrupt of kwaadaardig zijn, maar wel dat ze niet integer en niet competent zijn en op grote afstand van burgers staan. Zo heet de Tweede Kamer een ‘kleuterklas’ te zijn en worden politici vaak omschreven als dom, lui, of als uitsluitend bezig te zijn met hun eigen imago:

‘Den Haag is bezig belangrijk en interessant te doen. Daarbij vergeten zij de burgers die hen echt nodig hebben. De keuzes en beslissingen die gemaakt worden, komen bij mensen vandaan die achter een bureau dingen zitten te bedenken. Zij hebben weinig of geen praktijkkennis. Wat ze bedenken zijn dan ook nog eens voornamelijk verkapte bezuinigingsmaatregelen.’ (2016, man, 35 jaar, vmbo)

Het leidt ertoe dat mensen bij politici een gebrek aan leiderschap en visie ervaren om moeilijke keuzes te maken. In alle onderzochte jaren zeggen mensen bijvoorbeeld dat de regering geen verantwoordelijkheid neemt om maatschappelijke opgaven op te lossen:

‘Dat ligt vooral in het politieke klimaat, de polarisatie die daar plaatsvindt en de hang naar populisme bij de meeste kiesgerechtigden. Het vormen van een adequate regering gaat moeizaam en de focus ligt veel te veel bij migratie terwijl er andere problemen zijn in Nederland die aandacht verdienen. Daarnaast lijkt het erop dat de rijken alleen maar rijker worden en de minder bedeedden in de samenleving hier de dupe van worden, ook met de huidige regering. Hele oneerlijke verdeling die kan worden opgelost door de zwaarte bij de rijken neer te leggen. Ook vind ik dat er meer en ingrijpende maatregelen moeten worden genomen die het klimaat helpen. Al denk ik dat we als Nederland te weinig impact hebben om echt impact te hebben op het globale klimaat, desalniettemin kunnen we hier een voorbeeld in zijn.’ (2025, vrouw, 31 jaar, wo)

We lezen in uiteenlopende reacties sentimenten van vermoeidheid terug met de politiek. De oproep van mensen is weliswaar impliciet, maar is toch te herkennen in de frustraties: herstel het vertrouwen door betere keuzes, een integere omgang met de verantwoordelijkheden als politicus en zichtbaar leiderschap.

Gebrek aan responsiviteit en representativiteit door falende instituties

In het tweede subnarratief voelen mensen zich niet (langer) vertegenwoordigd door de politiek en haar instituties. Ze ervaren een te grote kloof tussen henzelf en het openbaar bestuur, waarbij de laatste niet responsief meer is voor de noden van burgers. Mensen ervaren dat hun zorgen niet doordringen tot Den Haag en dat de overheid vooral bezig is met regels die niemand begrijpt. ‘Ze luisteren niet naar gewone mensen’, schrijven mensen in de periode 2008 en 2025 met enige regelmatig. De termen ‘Haagse bubbel’ en ‘de Heren in Den Haag’ weerspiegelen dit gevoel van buitensluiting. De schuld ligt hier niet meer enkel bij individuele politici, maar bij een breder systeem van vervreemding en bureaucratie:

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

‘Mensen worden te vaak afgewimpeld als men iets vraagt. Er wordt niet geluisterd naar de mensen. Wetjes en regeltjes uit de politiek worden precies uitgevoerd waardoor het onbegrip ontstaat. Een te grote bureaucratie. Politie die op straat te weinig aanwezig is en waar je vaak te ver naar toe moet als je aangifte moet doen, maar wel aanwezig is als er geld in het laatje moet komen. Je vraagt je dan af waar ze ineens vandaan komen. Uitlatingen van een minister die roept dat er geen messen, vuurwerk en wapens verkocht mogen worden, terwijl je net over de grens alles kunt kopen en zonder aangehouden te worden alles in het land kunt invoeren. Ik zou zeggen: “regering, gebruik je verstand en luister eens naar de mensen”.’ (2008, man, 79 jaar, vmbo)

Soms wordt in dit verband ook verwezen naar de regeldruk vanuit de EU, die echte oplossingen in de weg staat. Gesuggereerd wordt dat Nederland het beste jongetje van de klas wil zijn en dat de Nederlanders daaronder lijden. Ook andere verwijzingen naar het buitenland, bijvoorbeeld rond ontwikkelingssamenwerking, maken duidelijk dat de burger een grote afstand ervaart met de politiek die niet opkomt voor wat mensen zien als Nederlandse belangen. Er is ook sprake van een zorgtekort, waarbij de overheid wordt gezien als een instantie die niet meer beschermt, niet optreedt, of mensen laat ‘verzuipen’ in bureaucratie. Beleid is niet langer dienstbaar aan burgers, maar aan het eigenbelang van politici of de deelbelangen van specifieke bevolkingsgroepen:

‘Er is te veel corruptie in Nederland. Klassenjustitie: Hirsi Ali mag blijven, terwijl mensen die echt vluchten weg moeten. Ambtenaren wordt de hand boven het hoofd gehouden. Balkenende is een schaamteloze, achterbakse leugenaar die het volk voorliegt en betuttelt alsof het kinderen zijn. Ouderen die jaren hebben gewerkt en betaald hebben voor hun gezondheid, worden ongeveer dood bezuinigd. Minima weten vaak geen uitweg meer. De regering zal een keer moeten toegeven dat er armoede is. AIVD is een stelletje overbetaalde padvindsters. U leest het al: ik ben niet geheel tevreden met de gang van zaken. Ik stop nu ook anders word ik echt boos.’ (2008, man, 43 jaar, mbo)

Het politieke systeem is inadequaat en corrupt

Binnen het derde subnarratief is de centrale overtuiging dat het politieke systeem fundamenteel niet meer functioneert en daarmee tegen de burger werkt. Het probleem is in dit licht niet dat politici verkeerde keuzes maken of onvoldoende luisteren. Volgens deze redeneertrant is het hele systeem inhoudsloos, oneerlijk of corrupt. Mensen veronderstellen geen invloed meer te hebben op politieke besluitvorming, die zij in handen zien van netwerken van ambtenaren, rechters, lobbyisten of internationale instellingen zoals de EU. Daarmee is de democratie een façade geworden waarachter de echte macht buiten het bereik van kiezers ligt. Politiek is in deze beleving geen verlengde meer van de wensen en behoeften van burgers, maar een gesloten netwerk dat vooral zichzelf in stand houdt en mensen actief tegenwerkt:

‘(...) Daarnaast is er geen sprake meer van democratie. Mensen die een andere mening hebben dan wat in het belang is van de regering wordt de mond gesnoerd. Hierbij bedoel ik o.a. artsen die onderzoeken hebben gedaan, maar waarvan de positieve resultaten niet bekend gemaakt mogen worden.’ (2025, man, 50 jaar, mbo)

Binnen dit narratief duikt ook geregeld de zorg op dat gezag niet meer wordt gehandhaafd. De overheid straft niet, grijpt niet in, en beschermt de burger onvoldoende tegen fraude of criminaliteit. Deze kritiek wijst op een gevoel van politieke onmacht of nalatigheid, en raakt aan het grensvlak tussen politiek en moreel verval: gezagsverlies wordt ervaren als zowel bestuurlijk falen als moreel verval in de samenleving. In dit narratief kunnen de media worden gezien als verlengstuk van de elite, waarbij zij de agenda bepalen, ruimte geven aan ‘de verkeerde stemmen’, of bijdragen aan beeldvorming die afwijkt van de dagelijkse realiteit.

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

Het probleem hier is het systeem als zodanig, waarin macht niet langer gecontroleerd of democratisch gelegitimeerd is. Ook instituties die normaal als 'neutraal' worden gezien, zoals de rechtspraak of de media, worden soms aangewezen als onderdeel van een macht waar mensen zelf geen invloed op kunnen uitoefenen. Mensen voelen zich structureel buitengesloten van besluitvorming en verliezen het vertrouwen dat de overheid nog zorg draagt voor het collectieve belang. De staat wordt niet meer gezien als beschermende of representatieve instantie, maar als een machtsapparaat dat burgers niet meer dient, integendeel: de staat beheerst of negeert burgers, en vervalst soms zelfs data. Het volgende citaat maakt duidelijk dat zowel burgers als politici geen grip meer hebben op de situatie:

'Nederland is een stuurloos schip zonder gezonde planning voor de lange termijn. Bewindslieden dienen enkel het korte termijn eigenbelang en dat van vriendjes, vriendinnetjes en multinationals. De samenleving verhardt, wordt minder veilig en verliest samenhang door massa-immigratie, daarnaast dreigt overbevolking. Kunstmatig gecreëerde problemen en op magere – bijna dogmatische – pseudowetenschap gebaseerde doemscenario's worden misbruikt om angst te zaaien en de burger nog verder met belastingen leeg te zuigen.' (2019, man, 38 jaar, basisonderwijs)

De uitspraken in dit subnarratief zijn vaak cynisch, boos of moedeloos. De tijdsdimensie in dit narratief versterkt het gevoel van afglijden. Mensen die dit narratief gebruiken, suggereren dat dit verval al lang gaande is en dat eerdere signalen zijn genegeerd. De blik op de toekomst is somber en er is weinig vertrouwen. Sommige uitspraken impliceren dat alleen een grote politieke of maatschappelijke 'gebeurtenis' verandering kan brengen, of dat deze eraan zit te komen, zoals te zien in het volgende citaat:

'Ik vind dat de politiek helemaal de weg kwijt is. Miljarden subsidie voor het verbranden van biomassa, terwijl links en rechts zeggen dat je dat niet moet doen. Maar we doen het toch omdat een aantal beleidsmakers in Brussel dit niet meetellen als CO₂? Het creëren van een stikstofprobleem wat puur een administratief probleem is. Terughalen van IS-vrouwen terwijl niemand dit wil en deskundigen zeggen dat dit gevaarlijk is. Steeds maar uitbreiden van EU, waar niemand op zit te wachten. Er komt een te grote kloof tussen volk (is mensen met nuchter verstand) en regering. Dit gaat botsen.' (2019, man, 49 jaar, basisonderwijs)

In dit subnarratief lijkt het vertrouwen van mensen structureel beschadigd en het lastigst te herstellen. Als we onderscheid maken tussen gebrek aan vertrouwen, scepsis en wantrouwen, dan lijkt hier sprake van wantrouwen: de aantijgingen betreffen het politiek systeem als geheel en het gevoel van vervreemding is hier het grootst (Devine et al. 2020).

1.4 Cultureel verval

Het narratief van cultureel verval gaat over de neergang van de Nederlandse cultuur. Hoewel mensen zich in hun antwoord vaak richten op specifieke onderdelen van wat zij beschouwen als de 'eigen' cultuur, ontstaat er op basis van de verschillende antwoorden toch een consistent beeld wat mensen bedoelen. Opvallend is dat mensen geneigd zijn te benoemen wat in hun ogen *niet* behoort tot de Nederlandse cultuur of goed Nederlanderschap. Daarbij zijn ze vaak concreet in hun beschrijving van wie of wat een bedreiging vormt voor de Nederlandse cultuur. Dit lijkt op wat de socioloog Duyvendak constateerde over het 'thuisgevoel' van mensen: wat het wel is, laat zich moeilijker benoemen dan wat het niet is (Duyvendak 2017). In het onderstaande citaat zien we dit terug. De auteur heeft zelf vermoedelijk een duidelijk beeld van de typisch Nederlandse cultuur, maar beschrijft deze in algemene termen en bloemrijke metaforen. Tegelijkertijd is hij zeer duidelijk over wie in zijn ogen de problemen veroorzaken:

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

‘De mentaliteit die heerst is in het algemeen bedreigend. Het lijkt alsof de gevestigde orde en fatsoen het moeten afleggen tegen de jongelui met grote monden en allochtone mensen die menen dat ze hun cultuur helemaal over de onze moeten leggen. Ik ervaar dat als verstikkend. Als wij nuchtere Hollanders “nee” willen zeggen tegen een boerkini, dan zwichten we dezelfde week nog onder de publieke opinie. Onze tolerantie doet ons nu echt de nek om. Ons fatsoen om anderen te respecteren heeft ons Nederlanders zo verzwakt dat de groepen die minder fatsoen hebben nu een loopje met ons nemen. We gaan daar zelf aan ten onder inclusief ons rustige leventje. De gedrevenheid waarmee andersdenkenden ons insneeuwen heeft een niet meer te stoppen monster losgemaakt. We willen misschien wel maar kunnen niet meer terug naar een stuk handhaving van onze eigen Nederlandse normen en waarden. Te laat, jammer, want ook ik verlang terug naar iets dat afgelopen regeringen hebben laten glijpen als los zand. Meer blauw op straat was een vies woord, maar nu we daar toch wel een beetje behoefte aan hebben is er geen animo meer om agent te worden. Dat hebben we te danken aan socialistische invloeden en geitenwollensokkencultuur in dit land. Een leeuw zonder klauwen. Zachtjes brullen maar geen vlees meer lusten, dat is er over van die stoere Hollanders.’ (2008, man, 45 jaar, havo/vwo)

In het beeld dat deze man schetst zien we een drietal redeneringen die we herkennen uit de literatuur over cultureel verval. De eerste is de neergang van culturele trots. Het citaat spreekt in masculiene termen over de teloorgang van de Nederlander die nuchter is en soeverein zijn positie inneemt als stoere leeuw die luid brult en, voorzien van machtige klauwen, verdedigt wat belangrijk is en hongert naar vlees. Daar tegenover positioneert hij de huidige Nederlander als slappe geitenwollensokkenvegetariër met wie je een loopje kan nemen omdat hij niet langer in staat is zich te verweren en wiens politieke bazen – getroffen door dezelfde zwakte – door de vingers laten glijpen wat van waarde is. Deze tegenstelling doet denken aan de zorgen van achttiende-eeuwse spectatorschrijvers over wat zij zagen als de ‘verslapping’ en ‘verwijving’ van het karakter van hun landgenoten (Sturkenboom 2001: 78). Die zogenoemde verslapping en verwijving werd volgens tijdgenoten veroorzaakt door de stedelijke koopliedencultuur met haar overvloed aan weelde. Het maakte hun landgenoten decadent en gemakzuchtig. Ook in onze tijd is deze redenering van overvloed aanwezig in antwoorden. In het citaat hierboven spreekt de man bijvoorbeeld over het ‘rustige leventje’ van Nederlanders en verwijst hij naar het klaarblijkelijke gegeven dat niemand meer animo heeft om agent te worden. Deze verwijzing naar het gevaar van binnenuit is de tweede redenering die we herkennen in de literatuur over verval. Het is de moderne variant van wat vroegere moralistische auteurs zagen als een wetmatigheid van decadentie naar verval: in hun zelfgenoegzame decadentie zouden inwoners van de Republiek niet meer bij machte zijn om gedreven, agressieve vijanden het hoofd te bieden, zo redeneerden auteurs (De la Porte 2023). Het vijandbeeld is de derde redenering die te herkennen is in de literatuur over cultureel verval. Daarbij maakt het citaat duidelijk dat de veroorzakers van het verval, de daders, enerzijds van buiten de Nederlandse cultuur komen, maar net zo goed van binnenuit, verwijzend naar politici en de uitdragers van een socialistische ideologie en geitenwollensokkencultuur. Daarbij is er sprake van een gezamenlijk ‘wij’ van Hollanders als slachtoffer, maar ‘wij’ hebben de situatie gewild of ongewild mede zelf veroorzaakt. We diepen deze drie redeneringen hieronder verder uit, maar staan eerst stil bij wat die Nederlandse cultuur is die in de beleving van mensen onder druk staat.

De Nederlandse cultuur: cultureel erfgoed en mentaliteit

In de open antwoorden is te zien dat mensen uiteenlopende ideeën hebben over wat er onder druk staat als ze het hebben over de Nederlandse cultuur. We kunnen grofweg twee aspecten onderscheiden: het eerste aspect is het materieel en immaterieel cultureel erfgoed, en het tweede aspect is een mentaliteit met specifieke waarden en gedragingen.

Wanneer mensen verwijzen naar wat wij materieel en immaterieel cultureel erfgoed noemen, dan hebben ze het in de door ons bestudeerde periode vrijwel uitsluitend over de feestdagen Sinterklaas en Koningsdag (of in de periode 2008 en 2012 Koninginnedag). Daarnaast kwamen ook ‘molens, tulpen en de Elfstedentocht’ voorbij (zie ook: De Hart 2019; Van den Broeck en Van Houwelingen 2019). Mensen lijken

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

die te beschouwen als typische en tijdloze uitingen van de Nederlandse cultuur, en hun waardering voor dit cultureel erfgoed is zonder meer positief. Ze vrezen daarbij dat migrantengroepen, daarbij al dan niet gefaciliteerd door politieke en culturele elites, dat erfgoed willen laten verdwijnen of zodanig laten aanpassen dat deze hun oorspronkelijke, als authentiek ervaren vorm verliezen. Het aanpassen van Zwarte Piet staat voor veel mensen symbool voor deze ontwikkeling. Mensen zien in feestdagen zoals Sinterklaas een gevoel van saamhorigheid en bevestiging van gedeelde normen en waarden. Het tornen aan feestdagen is in die redenering een poging om de gezamenlijkheid teniet te doen:

‘Het vervagen van normen en waarden is iets waar de overheid een primaire rol in speelt. Zij geeft het verkeerde voorbeeld door verschillende “ankers” die onze cultuur heeft te laten verdwijnen. Hierdoor raken we een deel van de cultuur kwijt waardoor mensen referentiepunten verliezen. Zo zijn we per jaar nog maar enkele dagen als “een” gezamenlijk volk actief. Koninginnedag is zo’n dag waarop alle inwoners van Nederland zich verbonden voelen aan “Nederland” en alle culturele verschillen kunnen overbruggen en iedereen elkaar accepteert.’ (2008, man, 37 jaar, hbo)

Uit het citaat spreekt een duidelijke normering over wat Koninginnedag van oudsher zou hebben gedaan en nog altijd zou moeten doen: zorgen voor een gevoel van verbinding en loyaliteit aan Nederland. Opvallend is daarbij het woordgebruik van het wegvallen van feestdagen als referentiepunten en ‘ankers’, waardoor mensen op drift raken, niet wetend wat te doen. Met het verlies van feestdagen, zo is de redenering, verliest de samenleving meer dan af en toe een leuk feestje.

Het tweede aspect van de Nederlandse cultuur gaat over de Nederlandse cultuur als een mentaliteit met een specifieke set van bijbehorende waarden en gedragingen. Grosso modo is die mentaliteit er een van tolerantie, vrijheidslievendheid, hard willen werken, en een nuchtere, pragmatische omgang met problemen (zie ook: De Hart 2019). Het is ook een mentaliteit van fatsoenlijk zijn, zoals het eerste citaat van deze paragraaf liet zien. In de voorbeelden die mensen geven, blijkt deze mentaliteit uit ‘kleine gebaren’ in de omgangsvormen van het dagelijks leven (Aerts et al. 2013 – geparafraseerd). Het gaat dan over het ‘omkijken naar elkaar’, afval deponeren in de daarvoor bedoelde plekken, zich netjes gedragen in het openbaar vervoer, en de Nederlandse taal machtig zijn zodat er, zonder gezichtsbedekkende kleding, gemakkelijk gecommuniceerd kan worden.

Een terugkerende redenering bij beide aspecten is een duidelijk idee over het eigenaarschap van de Nederlandse cultuur en daarmee over wie mag bepalen wat de inhoud ervan is. Er is daarbij een duidelijk verhaal aanwezig over gevestigden en buitenstaanders. Daarbij zijn de eersten de hoeders van de inhoud van het cultureel erfgoed, de heersende gedragsnormen en bijbehorende waarden, en de laatsten moeten zich daaraan aanpassen:

‘Ik vind dat het de verkeerde kant opgaat, omdat er te veel asielzoekers en immigranten naar dit kleine landje komen. Zij denken dat ze overall over mee mogen beslissen en ik vind dat als je hier gast bent je je aan moet passen. Verder vind ik dat iedereen die iets doet wat buiten de wet om is, meteen het land uitgezet moet worden. En ik zie die vluchtelingen echt niet meer teruggaan naar hun eigen land.’ (2016, vrouw, 45 jaar, mbo)

‘Er wordt veel te weinig gedaan aan de veiligheid van Nederland. Vreemde culturen hoeven zich niet aan te passen aan het land, maar mogen hun eigen gebruiken en gewoonten normaal uitvoeren. Dit zou je als Hollander eens in het buitenland moeten proberen. Het is een normale zaak dat je jezelf aanpast aan het land waar je naartoe verhuist, dat doe je ook als je op vakantie gaat.’ (2019, man, 66 jaar, mbo)

Terugkerend voorbeeld in de antwoorden in de verschillende jaren is de vergelijking met gedragsregels als men ergens te gast is: je past je aan aan de daar heersende gedragsregels en normen. In deze citaten over de Nederlandse waarden en mentaliteit wordt een scherp contrast zichtbaar tussen ‘wij’ (de gevestigden, waartoe respondenten zichzelf rekenen), en ‘zij’ (buitenstaanders, aangeduid als ‘gasten’ met ‘vreemde culturen’).

Wij en zij: slachtoffers en daders van cultureel verval

Dit scherpe contrast tussen de wij-groep van ‘Hollanders’ en de zij-groep die daar niet toe zou behoren is wat onderzoekers nativisme noemen. Dat is een specifieke vorm van nationalistisch denken waarbij mensen de overtuiging hebben dat het Nederlandse volk en zijn cultuur bedreigd worden door een interne en ‘vreemde’ minderheid (Duyvendak en Kesic 2022; Higham 2002).¹⁰ Ogenscheinlijk is het duidelijk wie zich mogen rekenen tot het wij van (potentiële) slachtoffers, of veroordeeld worden tot de zij-groep van daders. Toch blijken die categorieën minder eenduidig. In de meeste antwoorden wordt het ‘wij’ niet nader gedefinieerd, maar lijken mensen als bekend te veronderstellen over wie of wat zij het hebben. Als mensen meer woorden besteden aan de wij-groep, dan hebben zij het over ‘wij Nederlanders’, ‘De Nederlander’, ‘Hollanders’, zoals het vorige citaat en bij het openingscitaat. Deze zelfidentificatie wordt soms voorzien van bijvoeglijke naamwoorden als stoer, nuchter, hardwerkend. Met name het label ‘Hollander’ lijkt geassocieerd te worden met allerlei positieve kwaliteiten, en heeft impliciet ook een historische connotatie van een ‘wij’ in een vroegmoderne onveranderlijke oervorm waarin deze kwaliteiten al onversneden aanwezig zouden zijn. Mensen beschouwen de ‘wij-groep’ als lijdend voorwerp of mogelijk slachtoffer van het culturele verval. En ze vinden dat binnen de wij-groep subgroepen als slachtoffer zijn aan te wijzen, zoals ‘hardwerkende mensen’, werkloze Nederlanders, ‘onze ouderen’ of ‘onze jongeren’.

De mensen die in hun reflecties verwijzen naar een wij-groep benoemen daarbij steevast ook een ‘zij-groep’, ofwel ‘de anderen’. Doorgaans vallen in de zij-groep mensen met een cultuur die volgens respondenten vreemd is aan de Nederlandse cultuur. Zonder uitzondering gaat het dan over migranten die worden aangeduid als ‘medelanders’, ‘vluchtelingen’, ‘nieuwkomers’, ‘import Nederlanders’, of simpelweg als mensen die hier ‘te gast’ zijn. Hoewel die termen doorlopend worden gebruikt, zien we lichte verschuivingen in de aanduidingen tussen 2008 en 2025. In 2008 en 2012 zijn het nog ‘allochtonen’ en ‘buitenlanders’, vanaf 2016 gaat het vooral over ‘vluchtelingen’, in 2019 over ‘migranten’ en ‘immigranten’, en in 2025 over ‘asielzoekers’. In alle gevallen maken mensen duidelijk dat de migranten van buiten komen en zich hebben te voegen naar de gevestigde Nederlandse cultuur. De zij-groep mag van hen niet mee definiëren of mee bepalen wat die cultuur dan inhoudt (vgl. Duyvendak en Kesic 2022).

In hun beschrijvingen zien mensen de wij-groep en de zij-groep als eenduidige groepen. Mensen die zichzelf tot de wij-groep rekenen, lijken de zij-groep een hoge mate van kwaadwillende intenties toe te kennen, als verklaring voor het gedrag dat zij met de zij-groep associëren: het aanpassen en daarmee ondermijnen van het Nederlandse culturele erfgoed, en het profiteren van de goede Nederlandse voorzieningen.

Reflecties waarin de zij-groep kwade intenties worden toegeschreven, gaan er veelal over dat migranten, vluchtelingen of asielzoekers manieren zoeken om de Nederlandse cultuur over te nemen. Dit lijkt te voelen alsof de rollen worden omgedraaid: de anderen willen van gast tot overheerser worden. Een van de respondenten schrijft in dit licht over de in haar ogen profetische blik van haar grootvader:

¹⁰ Daarmee wordt duidelijk dat wij hier een dominant nativistisch, ‘wit’ narratief optekenen over cultureel verval. Eerder onderzoek heeft laten zien dat het onbehagen onder mensen met een migratieachtergrond en/of mensen die zich als islamitisch identificeren zijn eigen onderwerpen kent. Zo gaat onbehagen onder deze bevolkingsgroepen over ervaringen van discriminatie op grond van religie en institutioneel racisme (Abaâziz 2019; De Cuba et al. 2025; Dagevos et al. 2022; Vlug et al. 2025). Respondenten met deze achtergrond zullen een andere verhouding hebben tot het hier door ons geanalyseerde narratief van cultureel verval. Zulks is ook in te denken voor andere bevolkingsgroepen die geconfronteerd worden met eigen ervaringen van discriminatie en (in)tolerantie ten opzichte van de dominante ‘wij-groep’, zoals mensen die zich rekenen tot de lhbtqi+-gemeenschap (Andriessen et al. 2020).

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

‘Mijn opa zei vroeger tegen ons dat als wij volwassen waren we gast in ons eigen land zouden zijn. Toen moest ik lachen, maar nu geloof ik hem. We doen alles maar anders met bijvoorbeeld onze tradities van Zwarte Piet, negerzoenen, jodenkoeken, etc. Alleen maar omdat die mensen klagen. Voorheen werd er nooit geklaagd.’ (2019, vrouw, 40 jaar, mbo)

Volgens deze respondent zouden de mensen die zij als buitenstaanders beschouwt geen zeggenschap mogen hebben over tradities die vanwege hun status als gast niet de hunne zijn. Door te klagen, nota bene over iets wat in haar ogen niet problematisch is, want ‘voorheen’ waren er ook geen klachten, krijgen buitenstaanders op slinkse wijze steeds meer macht om het Nederlandse culturele erfgoed te laten verdwijnen.

Overigens schrijft niet iedereen over het cultureel verval als gevolg van kwaadwillende intenties en doelmatige pogingen van migranten om bezit te nemen van Nederland. Volgens respondenten veroorzaken migranten de teloorgang ook vanuit onwetendheid en hun wens om vast te houden aan wat hun ‘eigen cultuur’ en gewoontes zouden zijn. Respondenten beschrijven dan dat ‘ze’ niet ‘snappen’ dat zij hier ‘te gast zijn’ en dat er dus geen sprake kan zijn van aanpassing van tradities. In dit licht keert de bouw van moskeeën met enige regelmaat terug als voorbeeld, waarbij respondenten vrezen dat er in Nederland spoedig meer moskeeën dan kerken staan. Deze verandering van het Nederlandse (stedelijk) landschap juichen zij bepaald niet toe (zie ook: Tamimi Arab 2017; Verkaaik 2017). Een enkele respondent beschrijft het culturele verval door de zij-groep als gevolg van demografische ontwikkelingen waardoor competitie ontstaat: de Nederlandse bevolking vergrijsst, terwijl mensen met een migratieachtergrond een hoger geboortecijfer kennen.

Respondenten verbinden de zij-groep van migranten met maatschappelijke problemen zoals criminaliteit, agressie en geweld. Vooral waar het gaat om crimineel gedrag verwijzen mensen naar de aanwezigheid van migranten. Mensen zetten hierbij veelal de dreiging van geweld aan door te verwijzen naar terrorisme, eergeweld, agressie en allerlei vormen van criminaliteit. In de meest expliciete vorm gaat het dan om het belagen van ‘onze vrouwen’, een associatie die sterk aanwezig was na de jaarwisseling 2015/2016 in Keulen. Ook lezen we termen als ‘plunderen’, ‘leegroven’ en willen ‘profiteren’ van ‘onze welvaart’ in wat migranten en vluchtelingen volgens respondenten zullen beschouwen als Nederland ‘luilekkerland’.

Het gepercipieerde risico van cultureel verval komt overigens niet uitsluitend van de zij-groep en dus van buiten, maar ook van binnenuit. Het gevaar is ook afkomstig vanuit de Nederlandse cultuur zelf. We zagen in het eerste citaat van deze paragraaf al dat een respondent de normen en waarden van tolerantie, verdraagzaamheid en openheid zélf als een zwakke plek ziet van de Nederlandse cultuur. Onder veelvuldig gebruik van de tegenstelling tussen wij als ontvangend ‘gastland’ en zij als de ‘gasten’, merkt een respondent in dit verband op:

‘We zijn niet meer zo tolerant tegenover elkaar. Wij zijn veel te goed als gastland. Terwijl onze eigen mensen tekortkomen, doen we zo ons best voor de gast. Klopt totaal niet. Gasten moet zich aanpassen.’ (2019, vrouw, 49 jaar, havo/vwo)

Door de aard van deze normen en waarden is de Nederlandse cultuur een makkelijke prooi voor mensen die deze normen en waarden niet hebben en de intentie hebben om de Nederlandse cultuur links te laten liggen of deze willen omvormen. Ook de politiek wordt als mededader gezien. Mensen vinden dan dat de overheid te slap is met criminaliteitsbestrijding en rechtspraak, te veel gericht is op andere vraagstukken, of migratie zelfs stimuleert, waardoor ze bijdraagt aan het probleem. In het volgende citaat is zichtbaar dat de regering niet alleen ‘te slap’ is met straffen, maar ook dat ze zich in feite tegen haar eigen burgers keert:

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

‘Steeds meer allochtonen nemen de overhand. Ik heb géén hekel aan die mensen, maar ze moeten wel leven naar de Nederlandse regels en maatstaven en niet naar die van henzelf. Dan moeten ze maar in hun eigen land blijven. Qua strafrecht vind ik Nederland veel te slap. Als je als burger opkomt voor je recht, dan kan jezelf de bak in.’ (2008, vrouw, 44 jaar, vmbo)

Opvallend in dit citaat is dat er geen expliciete link wordt gelegd tussen allochtonen en criminaliteit, maar dat de twee onderwerpen wel in één adem worden genoemd. Die impliciete associatie zien we veelvuldig terug, alsof het ene onderwerp (allochtonen) mensen automatisch doet denken aan het volgende onderwerp (criminaliteit). Dat de politieke elites zich tegen de eigen burgers keren, zoals dit citaat óók veronderstelt, zien we op allerlei manieren in de antwoorden terug, met name waar het gaat om Nederland in verhouding tot de EU. De regering zou dan macht en regie in handen van Brussel leggen en daarmee met handen en voeten gebonden zijn, als ze al niet zelf het ‘braafste jongetje van de klas’ wil zijn in het opgeven (of: ‘verkwanselen’) van de Nederlandse culturele eigenheid.

Verharding van het narratief

Het narratief dat de Nederlandse cultuur onder druk staat, zien we de hele onderzochte periode terug. Toch vallen twee ontwikkelingen op. Respondenten slaan een steeds hardere toon aan naar mensen met een migratieachtergrond, en zij combineren in hun adressering van bedreigingen en risico’s steeds vaker externe en interne factoren. In 2008 maakten mensen zich met name druk over het gevaar van binnenuit voor het cultureel verval: de vermeende slapte van de regering en het risico van een waarde als tolerantie zien we hier duidelijk terug. Dat levert overigens soms paradoxale antwoorden op. Zo zijn er mensen die vaststellen dat de verdraagzaamheid verdwijnt en tegelijkertijd pleiten voor hardere straffen. In 2012 en 2016 gaan antwoorden juist iets vaker over het cultureel verval zoals dat zichtbaar is in de openbare ruimte en plaatsen mensen hun zorgen in het licht van externe krachten, vooral vanuit de Europese Unie. Ze benoemen dan het verlies van eigenheid door Europese regelgeving, waarbij beslissingen niet langer in Nederland maar elders worden genomen. De redenering lijkt te zijn dat ‘onze’ macht is overgeheveld en dat Nederland dus geen regie meer heeft over de eigen identiteit en hoe het zijn geld besteedt. De EU is immers niet gericht op de eigenheid van Nederland en op wat hier nodig is, maar op het redden van landen zoals Griekenland via kapitaalinjecties. Zo zien we hoe de actualiteit meespeelt in de reflecties.¹¹ Tegelijkertijd komt hier een intern risico om de hoek kijken, omdat de regering zich niet zou bekommeren om de Nederlandse cultuur en dus verkeerd prioriteert. Zeker in 2012 moeten die reflecties gezien worden in het licht van de toenmalige discussie over de Nederlandse identiteit (zie ook: Leersen 2019). Het is vanaf de editie van 2016 dat respondenten in hardere termen over migranten als daders schrijven en karikaturler worden in hun voorbeelden en beschrijvingen. Zo lezen we in de antwoorden vanaf 2016 steeds vaker zinnen als ‘We verloederen met z’n allen en iedereen vindt het normaal’. Hier vinden we ook duidelijk meer verwijzingen naar de vermeend kwade intenties van migranten, die ‘ons uitlachen’, een ‘verderfelijke cultuur’ meenemen, en erop uit zijn om ‘ons op te vreten’. Respondenten noemen in 2016 misbruik, verkrachting, plundering, vermoedelijk naar aanleiding van de jaarwisseling in Keulen van 2015/2016:

‘Er komen steeds meer asielzoekers naar Nederland, zogenaamd vluchtelingen. Maar waar zijn alle vrouwen? Alleen mannen komen hiernaartoe. Geldzoekers dus. In Nederland valt veel te halen. Tolerant Nederland, daar moet je zijn! Ze worden met open armen ontvangen: de moskee/tempel staat al klaar. Als wij naar hun land zouden gaan moeten we ons aanpassen aan hun cultuur. Laten zij zich aanpassen aan onze cultuur. Ze komen enkel naar Nederland om ons kaal te plukken, te plunderen en te verkrachten. Kijk maar wat er in Keulen gebeurd is. Niemand doet iets. En ondertussen lachen ze ons uit. Ik voel me onveilig. Dadelijk breekt hier de pleuris uit. Het lijkt wel een politieke samenzwering.’ (2016, vrouw, 21 jaar, vmbo)

11 In 2015 probeerde de EU dat land van de financiële ondergang te redden door grote kapitaalinjecties. De meting van COB 2016¹¹ vond plaats in het najaar van 2015, wat betekent dat er net veel discussie was geweest over de wenselijkheid en noodzaak ervan.

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

De editie van 2019 brengt geen nieuwe ontwikkelingen. Hoogstens wellicht dat als het om migratie gaat mensen meer concluderen dat ‘alles inmiddels naar de knoppen’ is. We zien hier iets vaker dat minderheden ‘de baas zijn’ en bepalen wat we vieren. In deze periode was de discussie over Zwarte Piet al enige tijd in volle gang, wat de felheid van zulke antwoorden kan verklaren (vgl. Duyvendak 2015). In 2025, ten slotte, wordt migratie structureel gekoppeld aan wonen. Respondenten beschouwen het in deze periode als criminele daad dat migranten en asielzoekers de woningen van ‘onze jongeren’ afnemen.

1.5 Moreel verval

Moreel verval, of in klassieke termen: zedelijk verval, gaat in onze tijd vooral over de gepercipieerde teloorgang van normen en waarden. Strikt genomen zijn normen, waarden en de goede zeden culturele uitingen waar respondenten een gevoel van eigenwaarde of identiteit aan kunnen ontlenuen. In die zin kunnen ideeën over moreel verval en cultureel verval overlappen. Toch maken we hier een analytisch onderscheid tussen de twee. Bij cultureel verval wijten respondenten de problemen aan de zij-groep. Bij moreel verval slaan respondenten daarentegen niet een expliciet nationalistische of chauvinistische toon aan. Hoewel beide varianten een duidelijke notie van ‘wij’ bevatten, verhouden respondenten zich anders tot de wij-groep. Waar bij cultureel verval ‘anderen’ de schuld krijgen, richten respondenten zich bij moreel verval in hun kritiek juist op de ‘wij-groep’. Ze zijn zelf onderdeel van de wij-groep, maar distantiëren zich ervan. Als observator spreken ze vanaf een afstandje hun zorgen uit. De volgende twee citaten laten daar iets van zien:

‘We zijn te soft, hebben de boel te lang op zijn beloop gelaten. Het is begonnen met massaal fietsen zonder licht en eindigt nu met geweld tegen hulpverleners. Er is geen respect meer. We zijn te slap en zodra een politieagent zijn wapen trekt is iedereen in rep en roer. Beter een agent dood dan de persoon die hem bedreigt.’ (2019, vrouw, 63 jaar, havo/vwo)

‘Volgens mij zitten we in een neerwaartse spiraal. Als mensen niet (meer) tevreden zijn, gaan ze zich afzetten. Dan gaan ze stemmen op politieke partijen die niet goed zijn voor ons land, maar daarmee zetten ze zich af. Dan komt er een regering die niet goed is voor ons land, maar alleen maar in discussie is in plaats van een land regeert. Die ontevredenheid geven ouders door aan kinderen en daarmee aan onze toekomst.’ (2012, vrouw, 39 jaar, hbo/wo)

De respondenten rekenen zichzelf tot de wij-groep, maar maken tegelijkertijd duidelijk dat hun kritiek binnen deze wij-groep niet zozeer henzelf aangaat, maar andere specifieke bevolkingsgroepen die deel uitmaken van de grotere wij-groep (en dus niet van een zij-groep in bijvoorbeeld nativistische termen). We zullen zien dat ideeën over de jeugd en ouderschap hier veelvuldig naar voren komen, net als kritiek op politici en media. Beide citaten bevatten ook twee andere elementen die we vaak terugzien in de open antwoorden. Het gaat dan om onvrede over de huidige normen en waarden ten opzichte van een recent verleden en onzekerheid over waar die ontwikkeling toe zal leiden. En het gaat om concrete situaties in de (semi)publieke ruimte, zoals in het openbaar vervoer, op het werk, of in de supermarkt. Juist daar wordt voor mensen zedelijke achteruitgang zichtbaar in (wan)gedrag.

Egocentrisme, agressie en gebrek aan respect

Inhoudelijk zijn er in de periode 2008-2025 talloze normen en waarden waarvan respondenten veronderstellen dat deze achteruit zijn gegaan; steeds minder mensen zouden deze normen en waarden delen en naleven. Tegelijkertijd constateren we dat de grootste gemene deler in hun antwoorden de uitwassen zijn van individualisering, oftewel: egocentrisme. Dit egocentrisme uit zich in verschillende aspecten, waarbij we vier redeneringen kunnen reconstrueren.

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

Ten eerste hekelen respondenten de hebzucht van anderen. Mensen, zo redeneren ze, zijn uitsluitend gericht op hun eigen welzijn en jagen ‘materiële’ zaken na, zoals rijkdom en het maken van carrière (van henzelf of van hun nageslacht).¹² De hebzucht en het najagen van eigen gewin leidt er volgens mensen ook toe dat medeburgers steeds gestrester zijn en geen tijd en aandacht meer hebben voor elkaar.

Dat laatste punt sluit naadloos aan op een tweede en derde uitingsvorm van egocentrisme. De tweede uitingsvorm is de gevoelde achteruitgang van sociale samenhang. Mensen hebben het gevoel dat in de publieke ruimte en voorbij de eigen ‘naasten’ mensen niet meer naar elkaar omkijken. Dat is bijvoorbeeld zichtbaar in de perceptie dat de jeugd niet langer te porren is voor vrijwilligerswerk, en in de veronderstelling dat de openbare ruimte steeds viezer wordt omdat niemand zich meer verantwoordelijk voelt. Gekoppeld aan dit laatste zien we, als derde uitingsvorm, ook dat tolerantie en respect afnemen. We zagen hierboven bij het narratief over cultureel verval dat tolerantie werd gezien als achilleshiel die misbruikt kan worden door kwaadwillende ‘anderen’. Als onderdeel van moreel verval is tolerantie een positieve waarde en het verlies ervan beschouwen mensen als betreurenswaardig en problematisch. Het citaat van een jonge vrouw combineert elementen van de drie redeneringen die we hierboven beschrijven:

‘Mensen zijn erg gestrest en lichtgeraakt. Tegenwoordig moet alles en hoor je er niet bij als je niet een gezin (met kinderen) hebt, een baan, een actief sociaal leven hebt, minimaal twee keer in de week sport, 3 keer per jaar op vakantie, etc. Ook het continue bereikbaar zijn is hier een factor in. Je krijgt nu al commentaar als je niet onmiddellijk belt als je vijf minuten later bent, of omdat je niet dezelfde dag je e-mail beantwoordt, etc. Mensen krijgen hierdoor een kort lontje, als je bijvoorbeeld vraagt om de volgende keer de auto wat rechter in het vak te parkeren krijg je meteen een grauw en een snauw. Al na 2 minuten wachten in een rij beginnen ze te mopperen, etc. Daar komt dan nog de grote stortvloed aan negatieve geluiden bij die je continu via de media krijgt (terrorisme, klimaat, onveiligheid op straat, kredietcrisis, problemen in onderwijs, problemen in gezondheidszorg, etc.), waardoor mensen zich steeds meer richten op zichzelf. Er is op dit moment een spiraal van negativisme bezig en die spiraal is nog niet doorbroken. De komende paar jaar zal dit nog wel doorzetten, we moeten eerst met zijn allen leren omgaan met de nieuwe tijd. Mensen moeten vooral ook nog leren dat ze niet altijd met de vinger naar een ander moeten wijzen, maar ook af en toe eens stil staan bij wat ze zelf bijdragen aan de sfeer. Het is altijd iemand anders die iets verkeerd doet.’ (2008, vrouw, 30 jaar, hbo/wo)

De neergang van de sociale samenhang is verwant aan de vierde redenering, namelijk de perceptie dat mensen steeds agressiever zijn naar elkaar en dat geweldsdelicten, diefstal en vernielingen toenemen. We zagen al hoe mensen de door hen gepercipieerde toename van agressie, geweld en diefstal koppelden aan de komst van migranten. Ook veelgelezen is de redenering dat medeburgers steeds ‘kortere lontjes’ hebben en dat de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen verharder. Als voorbeeld gebruiken mensen het verkeer, waarin zij te maken krijgen met hufterig gedrag, of constateren ze dat ze steeds minder ruimte zien om anderen te corrigeren op hun wangedrag. Mensen die zich zorgen maken over de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen wijzen op een dreiging van geweldsuitbarstingen, waarbij elke periode zijn eigen lont in het kruitvat kent. Zo noemden mensen in 2008 de propagandafilm *Fitna* die de politicus Geert Wilders op dat moment van plan was uit te gaan brengen. Deze film werd ervaren als een provocatie van islamitische burgers.

De zorgen over egocentrisme zijn over de hele periode aanwezig, maar vanaf 2019, en zeker vanaf 2025 maken mensen zich steeds meer zorgen over de politiek-maatschappelijke consequenties van egocentrisme. Mensen noemen dan polarisatie, vreemdelingenhaat en verrechtsing van maatschappij en politiek. De verharding die we zelf analyseerden in de antwoorden over cultureel verval loopt in die

12 Naast kritiek op het harde werken van hun medeburgers zien we ook omgekeerde kritiek op mensen die lui zouden zijn (veelal jongeren) en willen profiteren van het harde werk van anderen. In de jaren 2008 en 2012 zien we bijvoorbeeld opmerkelijke beschrijvingen over ouders die hun kinderen niet opvoeden of de opvoeding van hun kroost aan anderen overlaten om zich op hun eigen leven en carrière te richten. In de meting van 2016, die plaatsvond in een periode van overheidsbezuinigingen op sociale voorzieningen, wijzen respondenten vooral op de exorbitante beloningen voor managers en bestuurders.

zin parallel aan wat mensen zelf denken te zien op het moment dat zij de vragenlijsten invullen. Dat alles betekent overigens niet dat we inhoudelijk meer angst voor de toekomst constateren in deze jaren dan in de jaren tussen 2008-2016.

Zorgen over jongeren als daders en slachtoffers

Anders dan bij het culturele verval, economische verval en politieke verval, is het beeld van daders en slachtoffers bij moreel verval diffuser. We constateerden aan het begin van deze paragraaf al dat mensen zich hier op een andere manier tot de 'wij-groep' verhouden. Ook zien we dat specifieke bevolkings- en beroepsgroepen in de verschillende open antwoorden die gaan over moreel verval naar voren komen als dader maar evengoed als slachtoffer. Het kan zelfs zo zijn dat mensen een bevolkingsgroep of het 'wij' rekenen tot de daders én de slachtoffers.

Dat patroon is met name sterk als het gaat om wat we hier maar even 'de jeugd' noemen, waaronder dan termen als 'jeugd', 'jongeren', 'jonge mensen', 'kinderen' en 'volgende generaties' vallen. Waar de jeugd in onze meest recente meting van 2025 vrijwel uitsluitend als slachtoffer wordt gezien, bezagen mensen jongeren in de jaren 2008 en 2012 vooral in de rol van daders. In 2008-2012 spreken onze respondenten over de jeugd vanwege hun vermeende agressie, criminaliteit, gebrek aan respect en luiheid:

'Heel algemeen gezien vind ik dat de mensen steeds meer gericht zijn op zichzelf; we verzanden wat meer in een ik-cultuur waarbij de assertiviteit steeds groter wordt. Tussen de kinderen vind ik steeds meer 'brutaaltjes' en ik vraag me steeds vaker af waar hun ouders zich bevinden als het gaat om een fatsoenlijke opvoeding met aandacht en tijd voor de kinderen. Door deze verharding van onze jeugd, vrees ik wel eens voor de toekomst. De ouders lopen vast in een stressvolle baan die ze moeten combineren met perfect ouderschap waarbij hun kroost nergens op achter mag lopen; te veel materialisme en te weinig aandacht.' (2008, vrouw, 40 jaar, mbo)

'Dat vroeger alles beter was is natuurlijk flauwekul. Maar de jeugd was naar mijn idee toch iets beter opgevoed.' (2012, vrouw, 64 jaar, vmbo)

'Ouderen zijn de vrijwilligers. Jongeren zijn meer met zichzelf bezig. Het verenigingsleven zal in de toekomst op deze manier verdwijnen. Teamsport, zoals volleybal en handbal en andere amateur teamsporten zullen helemaal verdwijnen omdat de jeugd kiest voor de sportschool. Een uiterlijk dat helemaal voldoet aan de eis van de huidige tijd is nu belangrijk.' (2019, man, 69 jaar, vmbo)

Hier zien we ook duidelijk terug hoe dromen en angsten voor de toekomst van de samenleving worden geprojecteerd op de jeugd. Een patroon dat ook in de literatuur over moral panics veelvuldig naar voren komt (cf. Best 1990; Critcher 2008). Als zedelijk verval vooral duidelijk zichtbaar is bij de jongere generaties, dan stemt dat weinig hoopvol voor de toekomst van ons allemaal. In het verlengde van het ouderschap bij de jeugd zijn ook hun ouders schuldig: hun egocentrisme zorgt ervoor dat ze de opvoeding niet meer ter hand nemen en op zijn best uitbesteden aan instanties die die taak niet goed aankunnen.

In de meting van 2025 krijgen jongeren en jongere generaties vooral de rol van slachtoffer toebedeeld. Mensen wijzen erop dat de huidige woningmarkt het voor jongere generaties onmogelijk maakt om zelf een woning te kunnen kopen, waardoor hun de kans wordt ontnomen om een eigen leven op te bouwen. De jeugd wordt daarnaast gezien als slachtoffer van de slechte jeugdzorg, van volwassenen die hen slecht opvoeden en een steeds minder leefbare aarde achterlaten, en als speelbal van de veeleisende normen waarin zij hun weg maar moeten zien te vinden. In dit geval zijn jongeren slachtoffer van de discutabele morele keuzes van oudere generaties.

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

‘Het huidige kabinet is chaotisch en de meningen in Nederland “worden” steeds harder en individueler. De jeugd moet opgroeien in die verharding en polarisatie, en dat is een slechte zaak.’ (2025, vrouw, 28 jaar, hbo)

‘De mensen lijken minder betrouwbaar en egoïstischer dan ooit. Er zijn zoveel problemen waarvan ik geen vertrouwen heb in een oplossing. In grote lijnen komt het erop neer dat mensen alleen kijken naar wat voor hen het beste is, ook al gaat dit ten koste van anderen. Vooral het idee van “nu pakken wat je pakken kan, hoe het er voor de mensen die hierna komen uit komt te zien, moeten ze zelf maar oplossen”. Dit zie je ook bijvoorbeeld met het klimaat. Er wordt, naar mijn mening, voorbij gegaan aan de toekomstige generaties; onze kinderen en kleinkinderen. “Dat lossen ze straks zelf maar op”, lijkt de tendens te zijn.’ (2025, man, 57 jaar, hbo)

Dit wil overigens niet zeggen dat slachtofferschap en daderschap elkaar uitsluiten. Ook in 2025 uiten mensen hun zorgen over de moraliteit van jongeren, die ook nu het gevolg zou zijn van de slechtere opvoeding (al dan niet omdat ambitieuze of oververmoeide ouders die opvoeding uitbesteden aan de kinderopvang). We stelden al dat respondenten de neiging hebben om de manco’s in de samenleving in uitvergroete vorm bij jongeren terug te zien. Ongeacht of ze nu dader of slachtoffer zijn, mensen hebben sterke ideeën over wat jongeren moeten doen, of zouden moeten doen. Zelfs bij mensen die in principe coulant zijn naar de jeugd, is de coulance voorwaardelijk: van jongeren wordt wel verwacht dat ze het goede willen doen. Dat betekent zoveel als ambitie ontwikkelen, ‘lekker (willen) werken’, vrijwilligerswerk doen, en zich richten op werk dat meer is dan ‘influencer’ zijn.

We zien verder af en toe wel dat mensen reflecteren op het gegeven dat hun zorgen over toekomstige generaties een uiting kan kunnen van een generatiekloof. Daar ontstaat dan vaak ruimte voor een positief geluid richting de jeugd:

‘Ik onderschrijf dat er op dit moment (!) sprake is van toenemende tweedeling en afnemende saamhorigheid. [Dat is] kenmerkend voor mijn leeftijdsgroep, denk ik. Maar ik heb ook het geloof dat de wal het schip gaat keren. [Dat] de samenleving in Nederland zich opnieuw zal gaan uitvinden. Heb geloof in een nieuwe generatie die ‘zachter’ is.’ (2025, man, 61 jaar, wo)

Uiteraard gaat het narratief over moreel verval niet uitsluitend over de jeugd. Ook andere bevolkingsgroepen worden genoemd in uiteenlopende rollen. In de rol van slachtoffers zijn dat ouderen, armen en werklozen. Deze bevolkingsgroepen zijn het slachtoffer van het egoïsme en individualisme in onze samenleving, waardoor niet (meer) wordt omgezien naar wat zij nodig hebben. Het daderschap leggen mensen vooral bij politici en het bedrijfsleven. Door de verkeerde prioritering, bijvoorbeeld bij bezuinigingen, zorgen politici ervoor dat ouderenzorg wordt afgebouwd en sociale voorzieningen verdwijnen. Van het bedrijfsleven wordt in moreel opzicht weinig verwacht. Hier noemen mensen steevast de ‘graaicultuur’, in de vorm van de in hun ogen exorbitante bonussen en salarissen, en de eenzijdige focus op winst maken:

‘We waren een land waar de minder bedeelden geholpen werden en dit wordt steeds slechter. Saamhorigheid wordt minder. Economie gaat steeds verder achteruit. Bedrijven denken dat ze van alles kunnen maken, mensen geen vaste contracten hoeven te geven. Ze zien alleen maar dollartekens i.p.v. de mensen.’ (2016, vrouw, 31 jaar, vmbo)

‘Door grote bezuinigingen op de mensen van het recht/politie/GGZ/verdwijnen verpleegtehuizen zakken we af naar een maatschappij waar de ikke-mentaliteit steeds groter wordt.’ (2019, man, 80 jaar, vmbo)

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

In beide citaten zien we een beschrijving van een negatieve ontwikkeling over tijd: bij het eerste citaat ziet de jonge vrouw achteruitgang, bij het tweede citaat heeft de oudere man het over ‘afzakken’ naar een steeds egocentrischer maatschappij. In de volgende subparagraaf staan we wat langer stil bij de variatie in hoe definitief of dramatisch respondenten de door hen geconstateerde veranderingen ervaren.

Variaties in bezorgdheid over het moreel verval

Meer dan bij de drie andere narratieven zien we bij het narratief van moreel verval grote verschillen in de mate van bezorgdheid. De manier waarop mensen praten over moreel verval varieert van een gevoel van lichte achteruitgang tot de overtuiging dat het verval onomkeerbaar is. De twee citaten waarmee we de vorige subparagraaf afsloten, schetsen een beeld waarbij ‘we’ ons bevinden in een proces naar een door egocentrisme gedomineerde maatschappij. In beide gevallen valt te veronderstellen dat het tij gekeerd kan worden door bijvoorbeeld een verbetering van de economie of het schrappen van bezuinigingen.

In dit narratief is de vergelijking met een verleden het meest expliciet. Mensen verwijzen naar een recent verleden waarin fatsoen en saamhorigheid dominante normen waren. Die normen zijn er, in de woorden van respondenten, ‘steeds minder’. Een eindpunt van de achteruitgang of het verval is nog niet bereikt. Net als bij het cultureel verval zou het grotere verval daarbij zichtbaar zijn in de dagelijkse interacties die plaatsvinden in de (semi)publieke ruimte. Het verschil is echter dat hier de dominante ‘wij’-groep niet slechts slachtoffer is, maar ook veroorzaker. Hoewel niet duidelijk is of mensen zichzelf ook zien als onderdeel van het probleem (of anders gezegd: of zijzelf ook steeds egocentrischer zijn geworden), komt in de antwoorden wel naar voren dat het morele verval iets is dat ‘we’ allemaal veroorzaken, of in elk geval ‘laten gebeuren’. We zagen het in het openingscitaat van deze paragraaf, waarin de respondent stelt dat we te soft zijn geworden en de dingen op z’n beloop hebben gelaten. Een andere respondent merkt op:

‘Verschillen tussen groepen mensen worden steeds groter en dat gaat steeds meer botsen. Men kijkt meer naar zichzelf i.p.v. algemeen belang. Dat zorgt ervoor dat vooruitgang steeds minder wordt en dat maatschappelijke problemen en bijvoorbeeld klimaatproblematiek steeds moeilijker op te lossen zijn.’ (2019, man, 38 jaar, basisonderwijs)

De mate waarin mensen bezorgd en pessimistisch zijn, verschilt sterk.¹³ Uit de antwoorden van mensen voor wie het verval al hier is of op zijn minst onomkeerbaar dichterbij komt, klinkt een zekere wanhoop en angst door in hun retorische vragen en historische vergelijkingen:

‘Verrechtsing maatschappij, verharding, mensen zijn er vooral voor zichzelf. Waar is de compassie naar elkaar toe? Waar is de tolerantie? Ooit waren we een tolerant land. Wil ik deel uitmaken van deze maatschappij, van deze wereld waarin men elkaar naar het leven staat?’ (2025, vrouw, 53 jaar, hbo)

‘Ik maak me zorgen over het toenemend populisme in Nederland. Straks is Nederland in de greep van xenofobe politici of onregeerbaar doordat er een veelpartijencoalitie nodig is. Ik moet denken aan de Weimarrepubliek.’¹⁴ (2016, man, 68 jaar, basisonderwijs)

‘De mensen raken steeds meer ontevreden en de haat tegen buitenlanders neemt toe. Nederland is een kruitvat aan het worden. Dit gaat een keer fout.’ (2016, vrouw, 53 jaar, mbo)

13 Let op: we hebben alleen de antwoorden meegenomen van mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan, niet de antwoorden van de mensen die het de goede kant op vinden gaan. Hoop en tevredenheid zullen daar in hogere mate aanwezig zijn dan in de door ons geselecteerde reeks van antwoorden.

14 De Weimarrepubliek (1918-1933) kwam ten einde op het moment dat Adolf Hitlers NSDAP aan de macht kwam. Historici hebben de Weimarrepubliek wel aangeduid als een door interne strubbelingen en grote economische en maatschappelijke problemen geplaagde republiek, die mede daardoor de opkomst van het fascisme en haar eigen ondergang niet kon voorkomen (zie bijvoorbeeld: Stibbe 2023).

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

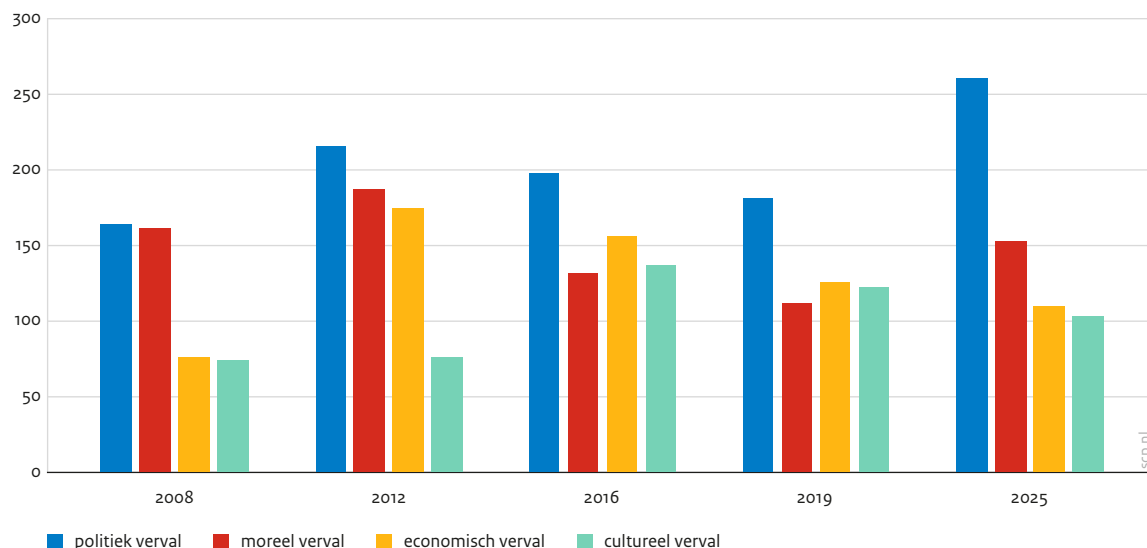
Deze citaten laten daarbij een combinatie zien van een blik op het verleden en een vooruitblik op een onzekere toekomst. We kunnen op basis van dit soort antwoorden concluderen dat juist bij moreel verval mensen zich zorgen maken over de samenleving als zodanig. Vraagstukken van moreel verval zijn daarmee bijna per definitie systemisch, ze raken aan gedragingen van mensen in elk maatschappelijk domein, van de economie tot de politiek en het dagelijkse samenleven.

1.6 De narratieven: ontwikkeling en aard van 2008 tot 2025

De narratieven over economisch, politiek, cultureel en moreel verval komen naar voren in alle onderzochte jaren (2008, 2012, 2016, 2019 en 2025). Hoewel de voorbeelden en thema's die mensen noemen om hun zorgen te illustreren variëren per moment, zijn hun redeneringen steeds min of meer dezelfde. Wel zijn er verschillen in de mate waarin elk van de narratieven voorkomt en zijn er, mede ingegeven door de actualiteit, verschuivingen door de tijd (zie figuur 1.1).

In alle onderzochte jaren komt het narratief van politiek verval het meest voor. In 2025 is het nog sterker aanwezig dan in eerdere edities. Dat hangt vermoedelijk samen met de bevinding dat het vertrouwen in de politiek begin 2025 laag is in vergelijking met eerdere jaren en veel mensen de politiek zien als maatschappelijk probleem (zie COB 2025|2-update). Het narratief over moreel verval werd in 2008 en 2012 vaker genoemd dan in 2016 en 2019, maar komt in 2025 weer vaker voor. In 2012 en 2019 is er meer aandacht voor het verhaal van de economie en de verzorgingsstaat door de economische crisis en de naweeën daarvan.¹⁵ Het verhaal over cultureel verval is sinds 2016 vaker aanwezig. Die toename hangt vermoedelijk samen met de aandacht voor de komst van gevluchte Syriërs naar Europa in 2016 (zie ook COB 2016|2).

Figuur 1.1 Mate waarin de vier narratieven van verval genoemd worden in de open antwoorden, 2008-2025 (in absolute aantallen)^a

a Voor elk van de 2334 open antwoorden is gecodeerd welke thema's erin naar voren komen. Die thema's corresponderen met een narratief van verval. Bij economisch verval gaat het om economie en inkomen, bij politiek verval om politiek en bestuur, bij cultureel verval om immigratie, integratie en Nederlandse identiteit en bij moreel verval om sociale samenhang. Een antwoord kan meer thema's en dus ook meer narratieven bevatten.

Bron: COB 2008/1, 2012/1, 2016/1 en 2019/4; NIB winter 2024/2025

¹⁵ De antwoorden van 2008 werden gegeven in januari 2008, dat was vóór de start van de financiële crisis.

Wat de narratieven gemeen hebben: teleurstelling over kernwaarden en wij-zij-denken

In de paragrafen hierboven behandelden we vier narratieven afzonderlijk, maar we lieten ook zien dat de narratieven raakvlakken hebben. We stelden eerder al dat mensen in hun antwoorden facetten benoemen die wij rekenen tot verschillende narratieven en ook dat de begrenzing tussen afzonderlijke narratieven niet hard is. Wanneer we de narratieven met elkaar vergelijken, zien we dat zij in hun structuur en redeneertrant sterk op elkaar lijken. Zo draaien ze alle vier om een gevoel van verlies, of het nu gaat om economische zekerheid, morele orde of zeggenschap over het 'eigen' culturele erfgoed. Het gevoel dat er iets is verloren wordt hierbij niet altijd expliciet genoemd, maar gesuggereerd via vergelijkingen met het verleden.

Binnen elk narratief constateren we onvrede over de teloorgang van zekere kernwaarden die zouden moeten zorgen voor rechtvaardigheid en zekerheid. Mensen hebben het gevoel dat die kernwaarden zijn vergeten, worden verwaarloosd of zelfs actief worden ondergraven. Wie zich druk maakt over economisch verval en de achteruitgang van de verzorgingsstaat, roept daarbij op tot meer rechtvaardigheid en wederkerigheid: wie bijdraagt, hoort beschermd te worden, en publieke voorzieningen moeten toegankelijk en eerlijk verdeeld zijn. Binnen het narratief over politiek verval staat de norm van vertegenwoordiging, transparantie en verantwoordelijkheid centraal, waarbij de democratie dienstbaar behoort te zijn aan het volk. Voor het narratief van cultureel verval gaat het om een gevoel van eigenaarschap over het 'eigen' culturele erfgoed, het onderschrijven van waarden als individuele zelfbeschikking en tolerantie, en de norm dat alle ingezetenen zich daaraan dienen te conformeren. Bij moreel verval gaat het om solidariteit en saamhorigheid, en om fatsoensnormen binnen de dagelijkse interacties die plaatsvinden in het openbare leven.

Daarnaast is er bij elk narratief sprake van een 'wij' versus 'zij'.¹⁶ De mate waarin het wij geëxpliciteerd wordt, verschilt, maar duidelijk is wel dat het steeds gaat over een vermeende meerderheid, waarmee individuele respondenten zichzelf identificeren. In de meeste narratieven is dat 'wij' het slachtoffer van daders van binnenuit (politici, bedrijven) of van buiten (migranten) de samenleving. De uitzondering op deze regel is moreel verval. Daar lijkt een niet nader gedefinieerde, homogene wij-groep slachtoffer te zijn van het eigen handelen of van het gebrek daaraan (hoewel mensen wel een idee hebben welke medeburgers de werkelijke aanstichters zijn: jongeren en ouders). Binnen alle narratieven gebruiken mensen labels en frames waarmee ze scheidslijnen aanbrengen tussen henzelf en een zij-groep van 'anderen'. Het betekent dat narratieven van verval uitdrukking geven aan gepolariseerde wereldbeelden met een statisch, normatief begrip van de verschillende bevolkingsgroepen. Dit wordt met name duidelijk bij moreel verval en de zorgen over de sociale samenhang: mensen wensen een gedeelde set van normen en waarden, en hekelen de 'anderen' die zo'n gedeelde set bewust of onbewust tenietdoen.

Aard van de narratieven: mensen koppelen allerlei thema's aan elkaar

We stelden al dat we in de antwoorden van respondenten veelal elementen van alle vier de narratieven terugzien. De narratieven grijpen in de belevingswereld van mensen sterk in elkaar. We krijgen de indruk dat mensen die uiteenlopende problemen met elkaar verbinden ook een sterker onbehagen voelen (zie ook: Steenvoorden 2016). Daarbij lijkt het er de laatste jaren op dat mensen het steeds logischer vinden om systemisch (of: holistisch) te denken (Schaper en Hartman 2023), zeker sinds de coronaperiode, waarin de publieke scepsis en het geloof in samenzweringstheorieën sterk is toegenomen. Hoewel er geen bewijs is voor de stelling dat het geloof in samenzweringstheorieën daadwerkelijk is toegenomen (Uscinski et al. 2022), laat cultuursociologisch onderzoek wel zien dat ook mensen buiten specifieke (online) milieus nadenken over machtsrelaties (i.e. denken in termen van belangen en netwerken) en een sceptische houding hebben tegenover overheid, economie en media (Harambam en Aupers 2021). In de Nederlandse context roepen affaires als het toeslagenschandaal en de kwestie van de Groninger gasboringen bij veel

¹⁶ Met uitzondering van de eerste gradatie van de achteruitgang van de verzorgingsstaat.

mensen de vraag op voor wie dit systeem werkt en waar zij in dit geheel zijn gebleven?¹⁷

Deze manier van redeneren, waarbij mensen persoonlijke, nationale en internationale onderwerpen met elkaar verbinden, zien we terug in alle onderzochte jaren. Twee citaten uit 2025 hieronder illustreren zowel de breedte en verwevenheid van de problemen die mensen zien als het gevoel van machteloosheid dat ze daardoor ervaren:

‘Het lijkt alsof we het nergens meer met elkaar over eens kunnen worden. Daarnaast zitten we met tal van problemen: vastgelopen huizenmarkt, eindeloze wachtlijsten in de zorg, tekort aan personeel in vrijwel alle sectoren, dreigende oorlogen etc. Tegelijkertijd zie je ook een generatie opgroeien die grotendeels ontzettend lui overkomt, willen maar een halve week werken, het liefst als influencer. Die gaan de problemen ook niet oplossen. Het lijkt mij dat er iets groots moet gebeuren voordat hier verandering in komt.’ (2025, vrouw, 27 jaar, hbo)

‘We zijn er allemaal erg druk mee om overal maar wat van te vinden maar oplossingen komen er niet. In de Tweede Kamer kunnen ze niet eens fatsoenlijk met elkaar omgaan, wat voor een voorbeeld geeft dat al. Die actiegroepen zouden eens aan het werk moeten gaan overdag in plaats van de hand ophouden en staan schreeuwen op straat. Er moet duidelijk wat gebeuren in Nederland.’ (2025, vrouw, 49 jaar, mbo)

Beide respondenten verbinden verschillende thema’s aan elkaar en combineren hun actuele zorgen over wonen en het gedrag van politici met fundamentele twijfels over de toekomst van de samenleving en de volgende generaties. Het gevoel dat dit een nieuwe situatie is, zonder historisch precedent, is daarbij een inherent onderdeel van vervaldenken (Van Dam et al. 2014). In beide gevallen spreekt er een haast hopeloos gevoel van dreiging en aanstaande doem uit: mensen beseffen dat de uitdagingen groot zijn, maar ze koesteren weinig hoop op oplossingen. Dit gevoel van een wirwar aan maatschappelijke problemen die in elkaar haken en het gebrek aan grip dat mensen ervaren, is de kern van wat maatschappelijk onbehagen voor hen betekent.

1.7 Slot: onbehagen kan verbreederen en uitsluiten

In dit hoofdstuk zijn we ingegaan op vier narratieven van verval om actuele uitingen van maatschappelijk onbehagen te begrijpen. De narratieven bevatten de redeneringen van burgers waarmee zij hun percepties en gevoelens van verlies en ontwrichting uitdrukken. De vier narratieven gaan over het verval van de economie en de verzorgingsstaat, de politiek, de Nederlandse cultuur, en moraliteit. Hoewel elk narratief een eigen focus heeft, delen ze een onderliggend besef dat de waarden die mensen belangrijk vinden onder druk staan.

Teleurstelling vormt de basis van maatschappelijk onbehagen

Wat deze narratieven met elkaar verbindt, is dat ze allemaal uitdrukking geven aan een diepere teleurstelling. Narratieven van verval worden immers verteld vanuit het ideaal van vooruitgang (zie [kader 1.1](#)) en als positief ervaren waarden. Onze respondenten ervaren dat maatschappelijke instituties, beleid en het dagelijks leven niet langer overeenstemmen met waarden als rechtvaardigheid, vertegenwoordiging, tolerantie en solidariteit. Respondenten formuleren hun verwachtingen niet altijd expliciet, maar ze vormen weldegelijk een ijkpunt voor de stand van de samenleving. Wanneer de politiek, het bedrijfsleven of (andere) bevolkingsgroepen in de ogen van respondenten structureel tekortschieten, dan verandert onvrede in een steeds fundamenteeler gevoel van onbehagen.

¹⁷ Positionering vanuit een minderheidsperspectief zien we nauwelijks voorbijkomen. Wel komt het met enige regelmaat voor dat een respondent zich hard maakt voor bijvoorbeeld de positie van migranten, maar in dat geval zijn het reflecties van compassie gegeven door iemand die zichzelf tot de meerderheidsgroep rekent.

Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

Elk van de vier narratieven van verval laat zien dat de negatieve reflecties van mensen verder gaan dan bijvoorbeeld kritiek op een specifiek beleid of politicus; hun negatieve reflecties vallen samen met een diepere notie van verlies. We constateren dat het narratief van economisch verval draait om het gevoel dat de verdeling van middelen en kansen oneerlijk is geworden: mensen missen wederkerigheid en rechtvaardigheid in beleid, ervaren dat werken niet loont, en zien een groeiende kloof tussen arm en rijk. Het narratief van politiek verval gaat over de diepe teleurstelling in het openbaar bestuur en de vervreemding die mensen ervaren van politieke besluitvorming. Dit leidt tot het oordeel dat de democratie nog slechts een façade is: mensen missen vertegenwoordiging en transparantie en stellen geen invloed meer te hebben. Het culturele verval wordt gezien in de teloorgang van wat mensen zien als Nederlands cultureel erfgoed en de Nederlandse mentaliteit. Hier overheerst het gevoel dat het eigene wordt afgepakt door krachten ‘van buiten’ door immigratie. Het morele verval, ten slotte, zien mensen in de teloorgang van normen en waarden van solidariteit en saamhorigheid en het goede fatsoen in het dagelijks leven. Het gevaar komt hier ‘van binnenuit’: mensen, zo is het oordeel, worden steeds egocentrischer en bekommeren zich niet langer om anderen, worden sneller gewelddadig, en zijn niet langer bereid de samenleving verder te brengen.

Binnen de vier narratieven zien we variatie in hoe systemisch en onomkeerbaar respondenten de ontwikkelingen achten, en in de gevoelslading van hun antwoorden. We constateren dat binnen elke variant van verval er een groep mensen is die fundamentele kritiek uit op de effectiviteit van politieke instituties, van het herstelvermogen van het economisch systeem, of van maatschappelijke herwaardering van aloude normen en waarden. Deze mensen stellen ook geen vertrouwen meer te hebben. Hoewel de aard van de open antwoorden het voor ons lastig maakt om de emoties en gevoelens die daarmee gepaard gaan onomstotelijk vast te stellen (over emoties en onbehagen echter meer in [hoofdstuk 2](#)), denken we vooral bij cultureel en moreel verval een toename aan moedeloosheid en dramatiek te herkennen. Zeker vanaf 2016 worden bewoordingen harder, voorbeelden karikaturaler, en het taalgebruik via retorische vragen cynischer. Die constatering roept de vraag op wat het effect daarvan zal zijn op politiek gedrag.

Narratieven kunnen scheidslijnen tot werkelijkheid maken (en dat noopt tot voorzichtigheid)

In de inleiding reflecteerden we op de mogelijke gevolgen van maatschappelijk onbehagen voor gedrag. We stelden daar dat maatschappelijk onbehagen een voedingsbodem kan zijn voor politiek gedrag waarmee mensen hun onvrede uiten. Zulk politiek gedrag hoeft niet per se problematisch te zijn, zolang de discussie over oplossingsrichtingen, protesten, en proteststemmen op extremere partijen plaatsvinden binnen het politieke stelsel. Ze zijn daarmee immers een normaal onderdeel van de democratie. Hoewel wij op basis van onze data geen uitspraken kunnen doen over of en hoe gevoelens van onbehagen en percepties van verval politiek gedrag beïnvloeden, bieden onze analyses wel inzicht in de overtuigingen achter maatschappelijk onbehagen. Dit soort inzichten in hoe mensen zichzelf positioneren te midden van de door hen ervaren maatschappelijke problemen, en hoe zij politieke ontwikkelingen interpreteren, kan helpen te begrijpen hoe mensen tot bepaald politiek gedrag komen.

Eerder onderzoek naar de verbinding tussen attitudes en gedrag suggereert dat maatschappelijk onbehagen leidt tot tegelijkertijd uitsluitend én solidair gedrag, afhankelijk van de context, de dominante narratieven en schuldtoewijzingen (Gootjes 2023; Gootjes et al. 2021). In de praktijk betekent dit dat hetzelfde gevoel van onbehagen in de ene periode of context kan leiden tot uitsluiting van bepaalde groepen, terwijl het in een andere context juist solidariteit kan oproepen, zoals het steunen van kwetsbare groepen of het zoeken naar gezamenlijke oplossingen.

De literatuur over moral panics lijkt de verbinding tussen onbehagen en gedrag als gegeven te veronderstellen (Cricher 2008). De door Chas Critcher ontwikkelde definitie van moral panics als *extreme forms of risk discourses integral to the process of moral regulation* (2008: 1140) benadrukt zowel het talige element (discours) van moral panics als het gedragselement (regulation). De twee hangen met elkaar samen en versterken elkaar: politici, publicisten, commentatoren, en andere culturele en religieuze elites worden verondersteld een voortrekkersrol te hebben, waarbij zij via de media specifieke houdingen aanreiken en

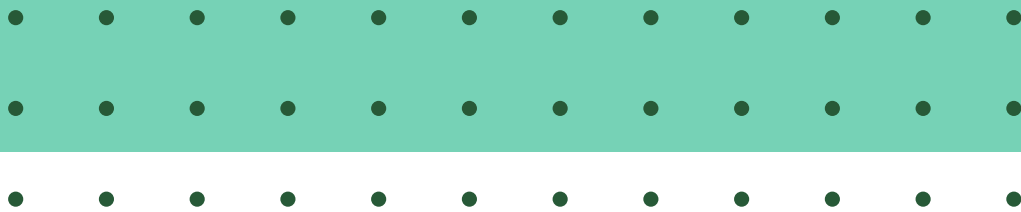
Maatschappelijk onbehagen: vier narratieven van verval

aanzetten tot bijbehorende gedragingen. Tegelijkertijd werken deze ‘rightminded elites’ met hetgeen ze via (social) media ophalen uit de bevolking (of liever: bevolkingsgroepen), om deze inzichten vervolgens, voorzien van een morele duiding, weer toe te dienen aan het publieke en het politieke debat. Het is een dynamiek die er mede toe lijkt te leiden dat maatschappelijke problemen sneller als crisissituatie worden bestempeld: een tendens die niet altijd behulpzaam is voor de diagnose en oplossing van een maatschappelijk probleem (De Koning et al. 2024). Ook onderzoek als het onze, waarin we laten zien hoe mensen denken over Nederland en daarover publiceren, speelt een rol in deze cirkel van reproductie en bevestiging van narratieven.

De centrale les die we trekken is dan ook dat narratieven van verval met de nodige voorzichtigheid moeten worden behandeld. Aan de ene kant bieden gevoelens van onbehagen die samengaan met een verhaal dat betekenis geeft en een appèl doet op gemeenschappelijke waarden grip en verbroedering. Aan de andere kant creëren ze vijandbeelden door versimpeling en stereotyperingen die individuen en bevolkingsgroepen vastzetten in een slachtoffer- of daderpositie waaruit zij zich maar moeilijk kunnen bevrijden. Deze scheidslijnen kunnen vervolgens maar al te snel werkelijkheid worden via beleid en wetgeving wanneer politici en beleidsmakers druk ervaren of het opportuun achten om beleid en wetgeving aan te passen in lijn met dominante narratieven.

02

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

Josje den Ridder en Bert N. Bakker, m.m.v. Linda Bomm en Gijs Schumacher¹⁸

Kernpunten

In dit hoofdstuk kijken we hoe mensen drie grote maatschappelijke vraagstukken (immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne) beleven en ermee omgaan. We verkennen of theorieën uit de politieke psychologie kunnen helpen dit te begrijpen. Dat doen we op basis van acht focusgroepen en een korte enquête.

Bij de vraagstukken immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne ervaren veel mensen frustratie en machteloosheid.

Mensen zien dat deze vraagstukken grote negatieve gevolgen (kunnen) hebben voor Nederland en (op termijn) voor hun eigen leven. Ze denken daar zelf weinig tot niets tegen te

kunnen doen. De overheid kan in hun ogen wel iets doen, maar doet dat niet of doet het verkeerde. Door deze grote zorgen en de gevoelens van individuele en collectieve machteloosheid volgen veel deelnemers in de focusgroepen het nieuws beperkt en richten ze zich op hun eigen leven.

De omgang met deze drie internationale vraagstukken kent veel overeenkomsten, maar er zijn ook verschillen. Immigratie speelt in de ogen van deelnemers aan focusgroepen al lang en de gevolgen zijn daardoor volgens hen voorspelbaar: zij vinden bijvoorbeeld dat het zorgt voor druk op de woningmarkt of voor maatschappelijke verdeeldheid. De oorlog in Oekraïne is een onderwerp met onvoorspelbare gevolgen voor de vrede en veiligheid in Nederland. Mensen denken dat de invloed van de overheid kleiner is dan bij de andere thema's. Bij het thema klimaatverandering noemen

¹⁸ Bert N. Bakker, Linda Bomm en Gijs Schumacher zijn verbonden aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Deze publicatie is onderdeel van het project 'Under pressure: How citizens respond to threats and adopt the attitudes and behaviours to counter them' (project nummer VI.Vidi.211.055 verleend aan Bert N. Bakker) van het onderzoeksprogramma NWO Talent Programma VID1 dat wordt gefinancierd door NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek).

deelnemers van focusgroepen vaker dingen die je als individu kan bijdragen, zoals energie besparen of uitstoot verminderen. Bij mensen die zich zorgen maken over klimaatveranderingen nemen deze kleine acties hun gevoel van machteloosheid niet weg. Ze denken dat hun eigen bijdrage een druppel op de gloeiende plaat is.

Theorieën over hoe mensen situaties inschatten en ermee omgaan, blijken behulpzaam bij het duiden van de beleving van maatschappelijke problemen. Ze bieden een aanvullend perspectief op het frame van boze burgers en helpen bij het begrijpen van politiek gedrag (zoals stemgedrag of protesten) of het uitblijven ervan (zoals het terugtrekken in eigen kring).

2.1 Inleiding: activeren of verlammen de grote kwesties?

Hoe beleven mensen de (negatieve) gevolgen van grote maatschappelijke vraagstukken zoals immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne? En hoe gaan ze met die vraagstukken om? Die vragen staan in dit hoofdstuk centraal. In [hoofdstuk 1](#) keken we met een brede blik naar maatschappelijk onbehagen en beschreven we waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland. In dit hoofdstuk gaat het niet alleen om de vraag *waarover* mensen bezorgd zijn en *waarom*, maar kijken we ook wat zij met die zorgen doen. Dat doen we vanuit de invalshoek van de evaluatietheorie en de emotieregulatietheorie. Deze theorieën proberen te verklaren hoe mensen omgaan met (maatschappelijke) vraagstukken. We gaan verderop in dit hoofdstuk uitgebreider in op deze theorieën, maar kort gezegd is het idee dat mensen inschattingen maken over oorzaken en gevolgen van een maatschappelijk vraagstuk. Deze inschattingen over de omvang en aard van het probleem kunnen gevoelens oproepen, bijvoorbeeld hoop of boosheid. Die gevoelens zijn mede van invloed op wat iemand vervolgens (niet) doet.¹⁹ Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig, namelijk het verkennen van de bruikbaarheid van die theorieën en een eerste toepassing ervan: wat zegt dit ons over de manier waarop mensen maatschappelijke vraagstukken beleven en ermee omgaan.

Grote maatschappelijke ontwikkelingen kunnen de wereld en het leven van mensen ingrijpend veranderen. Het is daarom relevant om te zien hoe mensen informatie over dit soort vraagstukken verwerken. Als de grote vraagstukken mensen vooral overweldigen of verlammen (zie IPSOS/I&O 2025) en ze niets meer van de politiek verwachten, leidt dat tot andere vormen van individuele en collectieve actie dan als mensen het gevoel hebben dat ze als individu of collectief iets moeten of kunnen veranderen. Op die manier kunnen zorgen over maatschappelijke kwesties invloed hebben op maatschappelijke en politieke verhoudingen.

Drie kwesties: immigratie, klimaat en de oorlog in Oekraïne

We bespreken in dit hoofdstuk drie grote maatschappelijke vraagstukken die met elkaar gemeen hebben dat ze een internationale dimensie hebben en veel mensen zich er zorgen over maken: immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne. Immigratie krijgt de afgelopen jaren veel aandacht in het publieke en politieke debat en wordt door veel mensen genoemd als belangrijk maatschappelijk probleem (zie o.a. COB 2025|2-update). Ook klimaatverandering is een veelbesproken maatschappelijk thema. Een ruime meerderheid van de Nederlanders vindt het belangrijk dat Nederland een bijdrage levert aan het tegengaan van klimaatverandering (De Kluizenaar et al. 2025).²⁰ De oorlog in Oekraïne is een relatief nieuw thema. Op basis van eerder COB-onderzoek weten we nog maar weinig over hoe mensen hiernaar kijken.

Voor wie meer wil weten over het theoretische uitgangspunt van dit hoofdstuk beschrijven we in [paragraaf 2.2](#) de evaluatietheorie en emotieregulatietheorie. In de daaropvolgende paragrafen beschrijven we de onderzoeksbevindingen uit de focusgroepen en de korte enquête. [Paragraaf 2.3](#) gaat over immigratie, [paragraaf 2.4](#) over klimaat en [paragraaf 2.5](#) over de oorlog in Oekraïne. In [paragraaf 2.6](#) kijken we

19 Het omgekeerde kan natuurlijk ook: gedrag heeft effecten op waarden en gevoelens van mensen (zie bijvoorbeeld Arceneaux et al. 2024; Brandt en Bakker 2022).

20 We kozen dit thema ook omdat het centraal staat in het andere academische onderzoek binnen het VIDl-project, zie noot 17.

overkoepelend naar wat dit ons nu heeft geleerd over hoe mensen omgaan met maatschappelijke vraagstukken. In de slotbeschouwing ([paragraaf 2.7](#)) gaan we in op wat de bevindingen vertellen over de stemming in Nederland en de mogelijke gedragsgevolgen ervan.

2.2 Theorie: gevoelens over maatschappelijke vraagstukken

In dit hoofdstuk bestuderen we de gevoelens die maatschappelijke vraagstukken oproepen. Emoties bestaan uit meerdere componenten: lichamelijke reacties, gedragingen, cognitieve evaluaties en de subjectieve ervaring. Met gevoelens doelen we op dit laatste: de bewuste ervaring van een emotie (Scherer & Moors 2019). Het belangrijkste theoretische fundament is de evaluatietheorie van emoties (appraisal theory), die beschrijft hoe evaluaties van situaties — zoals de mate van controle die iemand ervaart, wie verantwoordelijkheid is en relevantie voor het eigen welzijn — leiden tot gevoelens zoals boosheid of hoop. Om te begrijpen hoe mensen vervolgens met deze gevoelens omgaan, gebruiken we inzichten uit de emotieregulatietheorie (Gross 2015; Ford & Feinberg 2020), die strategieën beschrijft zoals het onderdrukken, herinterpreteren of benutten van gevoelens.

Zorgen als emotionele beoordeling van maatschappelijke problemen

We benaderen maatschappelijke zorgen niet als puur rationele inschattingen van risico's of als cognitieve afwegingen, maar als gevoelens: subjectieve, emotioneel geladen ervaringen van maatschappelijke problemen. Volgens de evaluatietheorie van emoties worden deze gevoelens gevoed door een reeks evaluaties. Dit proces verloopt vaak razendsnel en grotendeels onbewust: mensen zijn zich lang niet altijd bewust van de manier waarop zij tot een bepaald gevoel komen. Toch beoordelen zij een situatie impliciet of expliciet aan de hand van vragen als: wat betekent dit voor mij? Wie is verantwoordelijk? Kan ik er iets aan doen? Wat zijn de gevolgen, voor mijzelf of voor anderen? Zijn die gevolgen voorspelbaar of onzeker? En voelt dit eerlijk of juist onrechtvaardig?

Deze evaluaties van vraagstukken of gebeurtenissen vormen de basis voor de gevoelens die mensen ervaren in reactie op maatschappelijke problemen. Ze helpen verklaren waarom dezelfde situatie bij de één leidt tot angst, terwijl een ander boosheid of hoop voelt. De specifieke emotielabels die mensen gebruiken — zoals boosheid, angst of verdriet — geven woorden aan die onderliggende gevoelens, en hangen nauw samen met de manier waarop mensen de situatie evalueren. Zo leidt een gevoel van oncontroleerbaarheid vaak tot angst, terwijl een ervaring van onrechtvaardigheid eerder met boosheid gepaard gaat. In dit hoofdstuk kijken we naar negatieve emotielabels zoals frustratie, woede, onzekerheid, verdriet, onrust, angst en positieve emotielabels zoals hoop, trots en tevredenheid.

Omgaan met gevoelens

Zorgen blijven zelden zonder reactie. Mensen gaan actief om met de gevoelens die maatschappelijke problemen bij hen oproepen. Om te onderzoeken hoe mensen dit doen, baseren we ons op de theorie van emotieregulatie van Gross (2015) en de toepassing ervan op politieke contexten (Buttgereit en Bakker 2024; Ford et al. 2019; 2023). Regulatie, of: het omgaan met gevoelens, gebeurt volgens deze theorie op uiteenlopende manieren: mensen kunnen verschillende stijlen op verschillende momenten hanteren, afhankelijk van de situatie en het onderwerp.

In dit hoofdstuk onderzoeken we vraagstukken waarvan we uit eerder onderzoek weten dat veel mensen zich er zorgen over maken en richten we ons dus vooral op de omgang met *negatieve* gevoelens. In het onderzoeksproject 'Under Pressure' (zie noot 16) worden de volgende strategieën onderscheiden voor omgang met negatieve gevoelens:²¹

21 We kiezen voor deze regulatiestrategieën omdat recente literatuur deze regulatiestrategieën hebben geïdentificeerd als relevant voor het omgaan met gevoelens die opgeroepen worden door maatschappelijke onderwerpen (Buttgereit en Bakker 2024; Ford et al. 2019; 2023). In de literatuur zijn er meer regulatiestrategieën (zie bijvoorbeeld Gross 2015).

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

- **Afleiding:** Mensen richten hun aandacht bewust op iets anders om niet met hun gevoelens of zorgen geconfronteerd te worden, bijvoorbeeld door iets ontspannends te doen of zich op werk of hobby's te storten.
- **Herwaardering:** Een situatie wordt anders geïnterpreteerd om de emotionele impact te verminderen. Bijvoorbeeld: 'Het is vervelend, maar het zal vast tijdelijk zijn' of 'Er zijn ook positieve kanten aan dit probleem.'
- **Selectieve aandacht:** Mensen richten zich op bepaalde aspecten van een situatie waarmee ze beter kunnen omgaan en negeren andere delen waarmee ze minder goed kunnen omgaan. Dit is het geval als mensen zich bij het onderwerp klimaatverandering vooral richten op hoopvolle, concrete oplossingen, zoals technologische innovaties, en ze weinig aandacht besteden aan sombere berichten over klimaatrisico's of de noodzaak tot ingrijpende gedragsveranderingen.
- **Onderdrukking:** Gevoelens worden bewust weggedrukt of niet getoond, bijvoorbeeld door te zeggen dat het ze niets doet of emoties niet te delen met anderen.
- **Berusting:** Deelnemers geven aan het gevoel te hebben dat ze niets kunnen veranderen aan de situatie en leggen zich er passief bij neer.
- **Motivatie tot actie:** Sommigen ervaren juist de behoefte om iets te doen: stemmen, actievoeren, gesprekken aangaan of zich op een andere manier actief met het thema bezighouden.

Van de bredere theorie naar de studie van/over maatschappelijke zorgen

De evaluatietheorie van emoties en de theorie over emotieregulatie zijn tot nu toe vooral toegepast op emoties in interpersoonlijke relaties en in de directe levenssfeer, bijvoorbeeld binnen het gezin, op het werk of in vriendschappen. Wanneer de evaluatietheorie wordt toegepast op politieke contexten, richt het onderzoek zich vooral op emoties zoals angst en boosheid (zie Gadarian en Brader 2023). Onderzoek naar emotieregulatie in de politiek staat nog in de kinderschoenen en richt zich op de regulatie van gevoelens in reactie op bijvoorbeeld nieuwsberichten (Buttgereit en Bakker 2026) of verkiezingen (Ford et al. 2019; 2023). In dit hoofdstuk onderzoeken we of deze theorieën ook toepasbaar zijn op negatieve gevoelens die kunnen ontstaan bij maatschappelijke vraagstukken, zoals klimaatverandering en immigratie.

Methode: een verkenning met kwalitatief onderzoek en een korte vragenlijst

We voeren het onderzoek uit met acht focusgroepen (zie kader 2.1) en een korte vragenlijst (zie de [Verantwoording](#) achterin). In de focusgroepen hebben we met mensen gesproken over vier aspecten die gebaseerd zijn op de evaluatietheorie en de emotieregulatietheorie:

1. **Wat zijn de gevolgen van het betreffende vraagstuk?** We proberen in de gesprekken te achterhalen welke gevolgen mensen zien van dit vraagstuk, in hoeverre ze zich daarover zorgen maken en of ze gevolgen zien voor henzelf of (ook) voor Nederland als geheel. We kijken dus of mensen zich zorgen maken en waarover.
2. **Door wie komt dit en wie kan er iets aan doen?** We proberen te achterhalen wie mensen verantwoordelijk houden voor het vraagstuk. Wie kan er iets aan doen?
3. **Is dit iets nieuws of speelt het al langer?** Het idee is dat de mate waarin de gevolgen van een probleem voor mensen voorspelbaar zijn, van invloed is op hun inschattingen. We proberen dus te achterhalen in hoeverre mensen de gevolgen van dit vraagstuk kunnen inschatten en in welke mate ze die voorspelbaar vinden.
4. **Hoe gaan mensen met deze vraagstukken om?** Hierbij gaat het enerzijds om de vraag welke gevoelens deze vraagstukken bij mensen oproepen en anderzijds om de vraag hoe mensen hun zorgen verwerken. Praten ze erover met anderen? Gaan ze op zoek naar informatie? Of trekken ze zich juist terug?

Naast de focusgroepen hebben we ook een aantal vragen gesteld in een korte enquête van het LISS-panel. Hiermee kunnen we een veel grotere groep Nederlanders (N = 1385) vragen stellen over hun mate van bezorgdheid, het ervaren gevoel van controle en de gevoelens die een thema bij hen oproept.

We kijken in de komende drie paragrafen naar de zorgen over immigratie ([paragraaf 2.3](#)), klimaatverandering ([paragraaf 2.4](#)) en oorlog ([paragraaf 2.5](#)). We beginnen daarbij steeds kort met de uitkomsten uit het LISS-panel en bespreken daarna de focusgroepen aan de hand van de vier vragen hierboven.

Kader 2.1 Acht focusgroepen over de gevolgen van immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne

Onderzoeksbureau Mare heeft in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau begin maart 2025 acht focusgroepen begeleid in Amsterdam, Hoogeveen en Breda. In totaal spraken we met 63 mensen. Er waren gesprekken met twee groepen met mbo-opgeleiden, twee groepen met hbo/wo-opgeleiden en vier groepen met een spreiding naar opleiding (zie tabel 2.1). Behalve een spreiding naar opleiding en woonplaats, was er binnen de groepen spreiding naar geslacht en leeftijd. We spraken mensen in de leeftijd van 18-75 jaar. Deelnemers kregen vooraf te horen dat het gesprek zou gaan over hoe het met Nederland gaat. Er is dus vooraf niet geselecteerd op mate van bezorgdheid. Omdat mensen met een migratieachtergrond vaak ondervertegenwoordigd zijn in onderzoek, is dat hier vermoedelijk ook het geval. Dat kan de resultaten beïnvloeden, omdat iemands achtergrond een rol kan spelen bij hoe diegene een onderwerp evalueert en bij de gevoelens die diegene ervaart bij het onderwerp.

In alle groepen begon het gesprek met de vraag of men vond dat Nederland zich in de goede of verkeerde richting ontwikkelt en waarom deelnemers dat vonden. De stemming over het land was in vrijwel alle groepen somber. Na deze open inventarisatie van maatschappelijke problemen hebben we deelnemers een korte vragenlijst voorgelegd. We vroegen hen naar de mate waarin zij zich zorgen maken over de gevolgen van immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne, en de gevoelens die deze thema's oproepen. Daarna is in elke groep uitgebreid doorgepraat over één maatschappelijke kwestie en is, omwille van de tijd, een andere kwestie kort besproken. Zie tabel 2.1 voor de verdeling van de thema's over de focusgroepen.

De gesprekken in de focusgroepen zijn getranscribeerd en de transcripties zijn vervolgens in het analyseprogramma MaxQDA ingeladen. Vragen over de mate en aard van zorgen zijn inductief geanalyseerd. Dat wil zeggen dat we niet hebben gewerkt met een vooraf opgesteld codeerschema, maar dat we wat de deelnemers in de focusgroepen naar voren brachten als startpunt hebben genomen. De gevoelens en omgangsstrategieën zijn deductief geanalyseerd. Dat wil zeggen dat we op basis van een vooraf opgestelde lijst van gevoelens en strategieën hebben gekeken welke we herkenden in de gesprekken.

Tabel 2.1 Focusgroepen: locaties en besproken thema's

	Locatie	N + bijzonderheden werving	Thema 1	Thema 2
I	Amsterdam	N = 8, 18-74 jaar, mbo-opgeleid	Immigratie	Oorlog in Oekraïne
II	Amsterdam	N = 8, 18-74 jaar, hbo/wo-opgeleid	Klimaat	Immigratie
III	Hoogeveen	N = 8, 18-74 jaar, mbo-opgeleid	Klimaat	Hoge kosten*
IV	Hoogeveen	N = 8, 18-74 jaar, hbo/wo-opgeleid	Oorlog in Oekraïne	Immigratie
V	Amsterdam	N = 7, 18-74 jaar, spreiding naar opleiding	Immigratie	Oorlog in Oekraïne
VI	Amsterdam	N = 8, 18-74 jaar, spreiding naar opleiding	Oorlog in Oekraïne	Klimaat
VII	Breda	N = 8, 18-74 jaar, spreiding naar opleiding	Klimaat	Immigratie
VIII	Breda	N = 8, 18-74 jaar, spreiding naar opleiding	Immigratie	Oorlog in Oekraïne

*Aanvankelijk was ons idee om ook een vierde thema te behandelen, te weten de gevolgen van hoge kosten van het dagelijks leven. Dat bleek in de praktijk niet haalbaar en daarom is dit thema slechts in één groep besproken en niet meegenomen in dit hoofdstuk.

Meer informatie over de werving van de groepen, de gesprekspuntenlijst en een uitgebreid verslag van deze groepen, is te vinden in het rapport van de onderzoekers van Mare, dat te raadplegen is via www.scp.nl.

2.3 Immigratie: volgens veel Nederlanders een oud probleem dat niet wordt opgelost

Het eerste thema dat we in de focusgroepen en enquête hebben voorgelegd, is immigratie. We spraken met mensen over de mate waarin dat voor henzelf en voor Nederland gevolgen heeft, welke gevolgen dat zijn en wat dat met hen doet.

Enquête: veel zorgen, weinig persoonlijke grip, overheid kan iets doen

Uit het korte enquêteonderzoek blijkt dat veel mensen bezorgd zijn over de gevolgen van immigratie. Ongeveer de helft van de Nederlanders (52%) maakt zich zorgen over de negatieve gevolgen van immigratie voor het eigen leven. 28% is niet of nauwelijks bezorgd over de gevolgen van immigratie voor het eigen leven, 15% neemt een middenpositie in (zie tabel A1 in bijlage A). Terwijl bijna de helft van de mensen (48%) denkt zelf weinig tot niets te kunnen doen aan de negatieve gevolgen van immigratie, denkt een ruime meerderheid (64%) dat de nationale overheid dit wel kan.

In de korte enquête vroegen we mensen ook welk gevoel het thema immigratie bij hen oproept. Mensen konden één term aankruisen uit een lijst met gevoelens.²² Bij sommigen roept het thema geen gevoelens op (12%), of men zegt het niet te weten (8%). Bij de mensen die wel een gevoel aankruisen, zijn twee clusters van gevoelens dominant. In de eerste plaats zijn er mensen die frustratie (15%) en onrust (14%) noemen. Deze gevoelens duiden op een situatie waarin mensen zien dat er problemen zijn, en misschien ook wel oplossingen, maar waarbij een verandering uitblijft. In de tweede plaats zijn er mensen die gevoelens van machteloosheid (15%) en onzekerheid (14%) noemen. Dat zijn gevoelens die duiden op een lage mate van ervaren controle. Minder vaak genoemde gevoelens zijn verdriet (7%), berusting (5%), angst (4%) en woede (3%). Met uitzondering van ‘hoop’ (genoemd door 3%) noemen mensen geen positieve gevoelens.

Persoonlijke en maatschappelijke zorgen: druk op huizen en voorzieningen, onveiligheid

Anders dan in de enquête hebben we deelnemers van de focusgroepen gevraagd op te schrijven in hoeverre zij zich zorgen maken over een thema voor hun eigen leven (persoonlijke zorgen) en voor Nederland als geheel (maatschappelijke zorgen). Dan blijkt dat meer mensen maatschappelijke zorgen hebben dan persoonlijke, al valt op dat er ook mensen zijn die dit onderscheid tussen maatschappelijk en persoonlijk niet maken: als iets een probleem is voor Nederland dan denken ze dat dat (op termijn) ook een probleem is voor henzelf en andersom. Sommige mensen maakten zich zorgen over de gevolgen van migratie zelf, terwijl anderen zich daar geen zorgen over maakten en soms juist de positieve aspecten ervan benadrukten.

In de focusgroepen noemen deelnemers grofweg vijf persoonlijke en maatschappelijke zorgen over immigratie. Een eerste gevolg van immigratie voor Nederland is de druk die het volgens deelnemers legt op de publieke ruimte en de sociale voorzieningen: Nederland is vol, vinden ze. Mensen hebben het dan vooral over asielzoekers. Het meest genoemde domein waarop zij die druk zien, is de woningmarkt. Het gebrek aan woningen is een veelgenoemd probleem dat gekoppeld wordt aan immigratie (zie ook COB 2023|1):

‘Het is de problematiek, vol is vol, hè. Voor de eigen mensen geen huizen, die huisvesting en dan die ellende in Ter Apel. Dat wordt door die groepen gedaan die eigenlijk geen vluchteling zijn. Dat soort dingen.’ (Breda, groep VIII)

Mensen noemen ook andere vormen van druk op Nederland, zoals druk op sociale voorzieningen of drukte in de publieke ruimte. Ook vinden sommige deelnemers dat Nederland al veel problemen heeft en die eerst maar eens moet oplossen voordat er ruimte is voor nieuwkomers. Een deelnemer uit Amsterdam stelt:

²² Merk op dat het hier gaat om emotielabels zoals boos en bang, zie tabel A4 in bijlage A voor de lijst met termen.

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

‘Dan denk ik van: als je als land zijnde niet eens voor je eigen volk kan zorgen, wat doe je dan met mensen die niet in Nederland wonen of mensen die binnen zijn gehaald. Dus ja, probeer daar eerst maar eens eventjes aandacht aan te besteden. Maar niet: kom maar binnen, maar eigenlijk zijn jullie niet welkom, want we hebben allerlei problemen.’ (Amsterdam, groep I)

Een tweede zorg over immigratie gaat over onveiligheid en overlast. Sommige mensen voelen zich onveilig en koppelen dit aan het thema immigratie. Mensen zeggen bijvoorbeeld dat asielzoekers rottigheid uithalen omdat ze niet mogen werken. Dat zorgt voor overlast op plekken waar asielzoekers worden opgevangen, zoals in Ter Apel. In Breda (groep VIII) vindt een deelnemer dat arbeidsmigranten slecht gehuisvest worden, wat leidt tot overlast. In Amsterdam vertelt iemand dat hij vaak mensen op straat ziet rondhangen, waarvan hij denkt dat ze ongedocumenteerd zijn. Hij voelt zich daardoor onveilig. Iemand anders voelt zich soms onveilig omdat hij als homoseksueel wordt uitgefloten door Marokkaanse Nederlanders. Bij gevoelens van onveiligheid hebben sommigen het dus over asielzoekers in asielzoekerscentra, anderen over arbeidsmigranten of mensen die ongedocumenteerd zijn en weer anderen over Nederlanders met een migratieachtergrond. Vaak hebben mensen persoonlijke ervaringen met onveiligheid, maar dat geldt niet voor iedereen.

‘Een onveilig gevoel in m’n eigen omgeving. Ik woon in een dorp, dan kun je misschien zeggen dat het bekrompen is, maar daar voelde ik me vroeger altijd veilig. Als ik nu ’s avonds om tien uur over straat ga heb ik toch iets van: “hm, bepaalde wijken in ons dorp liever niet”.’ (Breda, groep VIII)

‘De economische vluchtelingen worden weer teruggestuurd, ze komen in de anonimiteit of criminaliteit. Daar hebben wij in Nederland soms veel last van. Ik heb er persoonlijk nog geen last van gehad maar je ziet en hoort het wel vaker dat de criminaliteit toeneemt onder de migranten die hierheen komen.’ (Amsterdam, groep II)

Een derde zorg gaat over de mate waarin immigranten zich aanpassen aan Nederland. Sommigen vinden dat dat te weinig gebeurt. Deelnemers die dit vinden hebben het zowel over nieuwkomers in Nederland (asielzoekers of arbeidsmigranten) als over mensen die hier al langer zijn of hier zijn geboren. Mensen gebruiken termen als ‘buitenlanders’ of ‘mensen met een andere cultuur’.

‘De tolerantie en het gedrag van buitenlanders in het algemeen. Als jij in een stad loopt, wij staan netjes voor een rood stoplicht te wachten, zij lopen door. Dan denk ik hoezo? Zo zijn er tig voorbeelden dat ik denk ben jij meer dan ik? Zij passen zich in het geheel niet aan, aan dat ze in Nederland zijn. Ik vind het prima als mensen in nood zijn dat wij ze moeten helpen. Maar er zijn bepaalde grenzen. En pas je ook netjes aan.’ (Breda, groep VIII)

‘Omdat die mensen van een andere cultuur komen en hele andere gedachtes eropna houden. Alles is voor iedereen bijvoorbeeld. Dus de Nederlandse normen en waarden geven we die mensen niet mee en dat heeft dus weer met integratie te maken.’ (Amsterdam, groep I)

Een vierde zorg gaat niet over immigratie zelf, maar over de maatschappelijke verdeeldheid over het thema en de manier waarop de politiek met het thema omgaat. Mensen die dit naar voren brengen, vinden dat politici te vaak naar immigranten en immigratie wijzen als oorzaak van alle problemen in Nederland. Ook vinden ze dat politici groepen tegen elkaar opzetten en maken ze zich zorgen over de polarisatie die daardoor in hun ogen ontstaat. Een deelnemer uit Amsterdam van wie de vader in de jaren zeventig als gastarbeider naar Nederland kwam, verwoordt het als volgt:

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

‘Dit kabinet zorgt wel voor heel veel verdeeldheid. Kijk, ik ben op een punt gekomen dat ik echt aan het kijken ben om te emigreren, zo ver ben ik al. We hebben heel veel problemen. Kijk maar naar de woningtekorten en het enige wat je hoort, is asiel. Kijk, we hebben een asielprobleem, dat weten we, maar we hebben ook heel veel andere problemen. Uitspraken die gedaan worden door een meneer Wilders of door een BBB-leider, daar word ik door getroffen eigenlijk. Uitspraken over de islam. Ik ben moslim en ik voel me daardoor aangesproken. (...) Met het huidige kabinet gaat alles over immigratie. Alles is de schuld van immigranten. Daar komt het op neer.’ (Amsterdam, groep I)

Een deelnemer in Breda zegt:

‘Waar ik me wel zorgen om maak, is dat men in Nederland zo snel al verbanden legt terwijl die niet bewezen zijn, dat we daardoor dus heel erg in hokjes gaan denken van, ja hij ziet er niet Nederlands uit, die gast... Dus dan gaan er natuurlijk heel snel al conclusies getrokken worden en dat vind ik stom. Daar maak ik me heel erg zorgen over.’ (Breda, groep VII)

Een vijfde zorg die deelnemers aan de focusgroepen noemen, is de manier waarop we in Nederland omgaan met asielzoekers. Mensen uiten hun zorgen over het tekort aan opvangplekken, vinden dat de asielprocedure te lang is of vinden het een slechte zaak dat asielzoekers niet mogen werken.

‘Ik denk dat het grootste probleem is de lengte van de asielprocedure. Mensen zitten jaren in opvang-verblijven, raken daardoor gefrustreerd et cetera. Dat zou veel en veel sneller moeten. Het tweede punt wat ik echt schandalig vind is dat je uit Oekraïne komt, gevlucht voor de oorlog, ga lekker werken. Je komt uit Syrië nee, je mag niks doen. Hoezo? Het zijn allebei mensen en die ene is misschien wel ingenieur of tandarts of weet ik het, cardioloog en die stop je dus weg ergens in Ter Apel met tien man in een kamer en de ander gaat hier boeketten maken. Ook hartstikke belangrijk maar er wordt met twee maten gemeten. Dat vind ik heel schrijnend.’ (Amsterdam, groep II)

Dat asielzoekers niet mogen werken, heeft gevolgen voor asielzoekers zelf, maar is ook voor anderen een probleem, zo vinden sommigen. Ze vinden dat het leidt tot criminaliteit en dat het nadelige effecten heeft op de arbeidsmarkt, omdat Nederland te maken heeft met een personeelstekort.

Geen persoonlijke zorgen over immigratie: verrijking, geen last van, van alle tijden

Deelnemers aan de focusgroepen die zich geen zorgen maken over immigratie voor hun eigen leven, noemen hiervoor drie redenen. Sommige mensen maken zich geen zorgen omdat immigratie voor henzelf geen negatieve gevolgen heeft. Eerder zien zij het tegenovergestelde: ze zien juist voordelen van de aanwezigheid van immigranten in hun leven als burens, vrienden of familie:

A: ‘Ik heb er geen last van de mensen die van oorsprong hier niet geboren of getogen zijn, maar die zich wel in mijn leven bevinden inmiddels. Daar heb ik alleen maar heel veel plezier van.’ (Amsterdam, groep II)

B: ‘Hetzelfde. Ik heb er geen last van. Misschien belangrijker nog, het thema immigratie. Moet jij anderen buiten de deur houden die het vanwege bepaalde economische dan wel klimatologische of politieke redenen nodig vinden om hier te komen en hier een bestaan op willen bouwen? Het past in mijn eigen visie en levensfilosofie dat je de helpende hand uitsteekt en je je daarvoor openstelt. Dus omdat het daarin past, in mijn gedachtegang, en ik er geen last van lijk te hebben, maak ik me daar geen zorgen over, voor mezelf dan.’

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

Een tweede reden om geen zorgen te hebben, is dat mensen in hun eigen leven geen negatieve gevolgen van immigratie ervaren. Voor Nederland als geheel zien ze soms wel problemen, maar ze worden in hun eigen leven niet met die problemen geconfronteerd:

‘Ik heb voor Nederland wel hoger gegeven. Ik heb er zelf iets minder mee te maken maar wel als er wat dingen in m’n leven zouden veranderen dat ik er wel meer nadelen van ervaar. Op dit moment niet zo.’ (Breda, groep VIII)

Een derde reden waarom zij zich geen zorgen maken over immigratie, is omdat zij het zien als iets wat van alle tijden is:

‘Wij zijn ook en masse naar Amerika vertrokken na de Tweede Wereldoorlog en noem het allemaal maar op. En ik denk ook niet zo van, het is ook niet direct een probleem. We maken er wel een probleem van, want dat is lekker makkelijk, je hebt altijd een zondebok. Maar ik denk niet dat het *an sich* een probleem is.’ (Hoogeveen, groep IV)

Politiek is verantwoordelijk, maar doet niets of kan niets doen

Net als de respondenten in de enquête is voor deelnemers aan de focusgroepen immigratie een onderwerp waarbij ze het gevoel hebben zelf geen invloed te hebben.

‘Op de immigratiestroom heb je geen invloed denk ik en alles wat van buitenaf komt.’ (Breda, groep VIII)

Deelnemers kijken vooral naar de nationale politiek als verantwoordelijke voor de oorzaken en oplossingen van negatieve gevolgen van immigratie. Dat geldt zowel voor deelnemers die zich vooral zorgen maken over de in hun ogen grote aantallen immigranten en de druk die dit legt op de woningmarkt, als voor deelnemers die zich zorgen maken over de asielketen of polarisatie. In alle gevallen zijn het in hun ogen nationale politici en opeenvolgende regeringen die te veel mensen binnenlaten, door bezuinigingen op het Centraal Orgaan Asielzoekers (COA) problemen laten ontstaan, regels maken waardoor asielzoekers niet mogen werken of het thema immigratie zo opblazen dat het tot maatschappelijke verdeeldheid leidt. Deelnemers vinden dat beleid eerlijk, streng en duidelijk moet zijn.

Sommigen denken tegelijkertijd dat nationale politici niet altijd iets kunnen doen. Bijvoorbeeld omdat er veel verschillende meningen over het thema zijn of omdat Nederland weinig bewegingsruimte heeft door immigratiebeleid dat vooral op Europees niveau wordt bepaald:

‘Je zit vast aan Europese regels en dat is denk ik voor een aantal dingen, ik zeg niet alle dingen, maar voor een aantal dingen is dat meer nadelig dan voordelig. Sorry dat ik het zeg.’ (Amsterdam, groep I)

Een voorspelbaar probleem

In al deze gesprekken komt naar voren dat deelnemers deze gevolgen *nu* ervaren, of het nu gaat om het vastlopen van de woningmarkt, de gevolgen van polarisatie of om het feit dat mensen zich aangesproken voelen ondanks dat ze in Nederland geboren zijn. Mensen verwachten dat het in de toekomst zo zal blijven of erger zal worden, bijvoorbeeld als er meer vluchtelingen komen. Sommigen hebben het idee dat Nederland vastloopt, niet alleen door immigratie, maar doordat er veel maatschappelijke problemen zijn (zie ook [hoofdstuk 1](#)):

A: ‘Wat hij al zei, er zijn gewoon te weinig woningen. Ook die mensen moeten gehuisvest worden. (...) Het loopt vast. Dat is nu al aan de hand.’ (Amsterdam, groep I)

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

B: 'Nederland is al vastgelopen. Al jaren volgens mij. Ze zeggen allemaal: we gaan het probleem oplossen. Ik vraag me af welk probleem. Er zijn er inmiddels al tientallen bijgekomen. Het immigratieprobleem, huizenprobleem, toeslagenaffaire Belastingdienst, ga maar zo door. Dus welk probleem gaan ze inmiddels oplossen?'

Voor de deelnemers aan de groepsgesprekken is het een thema dat al veel langer speelt. In de eerste Amsterdamse groep brengen deelnemers bijvoorbeeld naar voren dat Nederland ook in de vorige eeuw te maken heeft gehad met arbeidsmigranten en vluchtelingen. In hun ogen is het voorspelbaar dat immigratie leidt tot onveiligheid en druk op de Nederlandse samenleving. Bij een enkeling is er wel enige onzekerheid over de vraag of zij persoonlijk met die gevolgen geconfronteerd zullen worden in de toekomst.

Omgang met immigratie: machteloosheid en frustratie

Als we mensen in de focusgroepen vragen naar gevoelens bij dit onderwerp, noemen veel mensen gevoelens van machteloosheid en frustratie. Dat zijn ook de gevoelens die we in de enquête vaak terugzagen. Voor deelnemers aan de focusgroepen liggen gevoelens van frustratie en machteloosheid in elkaars verlengde. Mensen voelen zich machteloos omdat ze in hun ogen niets kunnen doen aan de oorzaken van immigratie of aan de negatieve gevolgen ervan. Mensen die zeggen dat het tot frustratie leidt, vinden dat ook, maar lijken daarover iets bozer. Het gaat om problemen die mensen belangrijk vinden en graag anders zouden zien, maar ze kunnen er in hun ogen zelf weinig aan doen en de politiek doet dat ook niet. Dat roept frustratie op. Iemand heeft een andere uitleg van zijn frustratie. Die frustratie komt eruit voort dat het thema gemengde negatieve gevoelens oproept: hij heeft moeite zijn Thaise vriend naar Nederland te krijgen en vindt dat regels te streng zijn; hij vindt dat er voor iedereen die vlucht plek moet zijn en ziet dat zijn ouders die in de buurt van Ter Apel wonen veel last hebben van asielzoekers daar.

Mensen die denken aan de gevolgen voor asielzoekers of aan maatschappelijke verdeeldheid, zeggen dat het thema hen verdrietig of onrustig maakt.

'Ik ben verdrietig omdat ik vind dat heel vaak de discussie gaat over groepen of over aantallen. En soms wordt ook nog vergeten dat er mensen achter zitten, met soms ook heel schrijnende verhalen. Ik vind dat we dat niet uit het oog moeten verliezen.' (Amsterdam, groep V)

'Het geeft ook wel een beetje onzekerheid en stress dat ze hierheen komen en alleen een slaapplek krijgen en niet verder geholpen worden.' (Amsterdam, groep I)

Zoals we in eerder opinieonderzoek naar immigratie zagen dat mensen genuanceerde of ambivalente opvattingen hebben over immigratie (vgl. COB 2016|2; Kunst et al. 2025), zien we hier dat die ambivalente opvattingen kunnen leiden tot frustratie of gemengde gevoelens. We zagen hierboven al iemand die deze meerduidigheid zelf expliciet benoemt, maar het is ook impliciet aanwezig bij sommige andere deelnemers aan de focusgroepen. Zo zijn er deelnemers die vinden dat er in Nederland ruimte moet zijn voor mensen die vluchten voor oorlog of onderdrukking. Het nieuws over asielzoekers die buiten moeten slapen of overlast voor omwonenden in Ter Apel, maakt ze verdrietig of geven een gevoel van schaamte. Ze maken zich tegelijkertijd zorgen over het tekort aan woonruimte of onveiligheid, problemen die in hun ogen te maken hebben met immigratie. Voor mensen die vluchten voor oorlog zou er goede opvang moeten zijn vinden ze, maar het zijn er nu in hun ogen te veel.²³ Die gemengde opvattingen en gevoelens lijken sommige deelnemers aan focusgroepen een gevoel van ongemak te geven, al gebruiken ze die term zelf niet. Als ze er zelf iets over zeggen, gaat het over frustratie, onrust of stress.

²³ Voor economische vluchtelingen hebben veel deelnemers minder begrip, die moeten wat hen betreft terug. Dat mensen onderscheid maken tussen politieke en economische vluchtelingen, kennen we uit eerder opinieonderzoek (zie o.a. COB 2016|2; Coenders en Dagevos 2024).

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

Als we kijken hoe deelnemers in de focusgroepen omgaan met die ambivalente opvattingen en gemengde gevoelens, zien we dat ze vaak expliciet zoeken naar een schuldige. Dat is in de ogen van veel deelnemers zoals gezegd vaak de nationale politiek. Die lossen in hun ogen de problemen van Nederland niet op. De politiek is daarmee schuldig aan de negatieve gevolgen, zowel voor immigranten als voor mensen die in Nederland wonen.

Een andere strategie die deelnemers die zich zorgen maken over de komst van immigranten toepassen, is berusting. Mensen die blij geven van een berustende strategie, geven aan dat ze niets kunnen veranderen aan de situatie en zeggen dat ze zich erbij neerleggen:

‘Je kunt je heel veel zorgen maken maar als je zelf niks actief doet dan moet je stoppen met je er zorgen om te maken. Daarom moet je het maar accepteren zoals het komt.’ (Breda, groep VIII)

‘Ik ga me erbij neerleggen. Ik word er alleen maar verdrietig van, en oud.’ (Amsterdam, groep I)

Deelnemers proberen het onderwerp zo veel mogelijk los te laten en zich op de directe omgeving te richten, op wat binnen de eigen cirkel van invloed ligt:

‘Het helpt inderdaad niets. Ik probeer goed te zijn naar de mensen om me heen en verder zal het mij een rotzorg zijn. Misschien heel egoïstisch gedacht.’ (Breda, groep VIII)

Sommige deelnemers zeggen dan ook niet meer te gaan stemmen of het gesprek over dit thema met andersdenkenden niet meer aan te gaan. Het heeft toch geen zin, vinden ze.

‘Ik stem niet meer, omdat het voor mij ook machteloos voelt.’ (Amsterdam, groep V)

Voor sommige deelnemers aan focusgroepen hebben hun zorgen over immigratie (samen met andere thema's) ook invloed op hun politieke gedrag. Ze gaan bijvoorbeeld stemmen op een partij waarmee ze het eens zijn (welke dat is hangt af van hoe zij naar het probleem kijken). Of ze praten erover met vrienden of familie met dezelfde opvattingen. Onderstaand citaat laat zien dat in actie komen en vermijden ook samen kunnen gaan:

‘Ik kan er goed over praten met mijn vriend, dus dat hij vaak wel hetzelfde kijkt naar bepaalde topics. Dus dat vind ik fijn. Vroeger ging ik heel veel praten met andere mensen, maar dan word ik de laatste tijd een beetje teleurgesteld, omdat ik denk, ze roepen heel vaak iets zonder dat ze heel goed zijn ingelezen.’ (Amsterdam, groep V)

Ook bij de man met een migratieachtergrond die vindt dat de politiek immigranten van alles de schuld geeft en zich niet meer thuis voelt in Nederland, lijken strategieën van actie en afhaken samen te gaan. Aan het begin van het gesprek zegt hij dat hij, mede vanwege de manier waarop de politiek met immigranten omgaat, zou willen verhuizen uit Nederland. Zijn zorgen motiveren hem om na te denken over wat hij kan doen. Tegelijkertijd lijkt hij – daardoor – ook af te haken. Aan het einde van het gesprek zegt hij:

‘De mensen beelden zich nog steeds de wereld van zo jaar terug in, maar die is er niet meer, dus dat moeten we vergeten. Het is een nieuwe tijd en ik denk dat je het gewoon moet accepteren en dat dit gewoon is wat het is. Alleen de manier hoe het dan in Nederland gebracht wordt door dit kabinet, kijk daardoor voel ik mij hier niet meer thuis. Ja, ik ben nu in een fase beland dat ik eigenlijk gewoon verdrietig ben. Die frustratie, machteloosheid ben ik al gepasseerd. Als je het zo ziet, ben ik gewoon verdrietig. Ja, hoe zal ik het toelichten? Zoals ik in het begin al aangaf, dingen die je hoort en die je ziet, ben ik op een punt beland dat ik gewoon, hoe zal ik dat op een goede manier verwoorden? Alles bij elkaar maakt mij gewoon verdrietig. Daar komt het op neer.’ (Amsterdam, groep I)

2.4 Klimaat: kleine individuele acties zijn een druppel op de gloeiende plaat

Het tweede thema dat we in de focusgroepen en enquête hebben voorgelegd is klimaatverandering.

Enquête: veel zorgen, beperkte persoonlijke grip, overheid kan iets doen

In de LISS-enquête zegt een meerderheid (60%) zich zorgen te maken over negatieve gevolgen van klimaat voor het eigen leven (zie tabel A1 in [bijlage A](#)). 19% maakt zich geen zorgen over de persoonlijke gevolgen van klimaatverandering. Ook in ander enquêteonderzoek zien we breed gedeelde zorgen over klimaatverandering. Zo is 73% bezorgd over de gevolgen van klimaatverandering in algemene zin. 74% is bezorgd dat we vaker te maken krijgen met extreem weer (hittegolven, droogte, wateroverlast door zware regen) en 70% is bezorgd dat we vaker te maken krijgen met overstromingen (De Kluzenaar et al. 2025).

Als het gaat om de evaluatie wat mensen aan klimaatverandering kunnen doen, zegt 40% van de mensen zelf iets te kunnen doen aan klimaatverandering. Die groep is aanzienlijk groter dan de groep die persoonlijke controle zegt te hebben op immigratie. 31% denkt niets aan klimaatverandering te kunnen doen. 8% van de respondenten weet het niet, 6% ziet geen negatieve gevolgen (6%) en 18% heeft de middencategorie gekozen. We bespreken verderop op basis van de focusgroepen waarom en waaraan mensen denken iets of weinig te kunnen doen.

Als het gaat om wat de overheid kan doen, dan geeft de meerderheid (53%) aan dat de overheid veel kan doen, 14% weet het niet en 23% denkt dat de overheid weinig tot niets kan doen. Met andere woorden, net als bij immigratie wordt klimaat gezien als een maatschappelijke kwestie waaraan overheden meer kunnen doen dan individuen. Die bevinding sluit aan bij eerder onderzoek. Burgers zien een verantwoordelijkheid voor zichzelf om een bijdrage te leveren (73%), maar vinden dat vooral grote bedrijven (87%), de nationale overheid (85%) en de EU (84%) hiervoor verantwoordelijkheid moeten nemen (zie De Kluzenaar et al. 2025).

We vroegen mensen tot slot welk gevoel het thema klimaatverandering oproept. Net als bij het thema immigratie zijn twee clusters gevoelens dominant. Het eerste cluster bestaat uit machteloosheid (20%) en onzekerheid (19%). Dat zijn gevoelens die wijzen op een lage mate van controle. Ten tweede, maar iets minder vaak, zien we frustratie (13%) en onrust (9%), gevoelens die duiden op een situatie waarin verandering uitblijft. Andere gevoelens die mensen noemen, zijn angst (5%), berusting (5%), verdriet (5%) en woede (1%). Tot slot is er ook een groep die niet weet wat ze bij klimaatverandering voelen (6%) en zegt 12% geen gevoelens bij klimaatverandering te hebben.

Geen zorgen over klimaatverandering: het is van alle tijden of ik heb er geen last van

In de focusgroepen vroegen we mensen weer in hoeverre ze zich zorgen maken over klimaatverandering voor henzelf en voor Nederland als geheel. Net als bij het thema immigratie zien we dat mensen meer zorgen hebben over de gevolgen voor de samenleving dan over de gevolgen voor henzelf.

Er is in vier focusgroepen doorgepraat over het thema klimaat. In drie van de vier focusgroepen maakten de meeste deelnemers zich weinig zorgen over de gevolgen van klimaatverandering voor het eigen leven.

Sommige deelnemers maken zich geen zorgen over klimaatverandering, omdat het iets is waar ze niets aan kunnen doen. Een deel van hen ziet klimaatverandering als een natuurlijk verschijnsel dat hooguit wat versneld wordt door menselijk handelen:

‘Het klimaat verandert al eeuwenlang. (...) In de Middeleeuwen was het hier ook warm, veel warmer dan nu.’ (Breda, groep VII)

Anderen denken bij klimaatverandering vooral aan extremer weer, zoals hevige buien en warmere zomers, en zeggen zelf geen last te hebben van dat extremere weer:

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

‘Ik zou niet weten waarom ik me over klimaat persoonlijk zorgen moet maken. Ik heb geen last van een te hoge waterstand, dan wel van een te lage waterstand.’ (Hoogeveen, groep III)

Een enkeling geeft aan zich niet met het thema bezig te houden en er daarom geen last van te hebben.

Zorgen over klimaatverandering: extreem weer, verlies biodiversiteit

Bij de deelnemers die zich wel zorgen maken over klimaatverandering liggen persoonlijke en maatschappelijke zorgen vaak in elkaars verlengde. Als deelnemers zich geen zorgen maken voor zichzelf, maar wel voor Nederland als geheel, is dat omdat ze de gevolgen zelf nog niet merken maar elders wel zien, of omdat ze zich zorgen maken over de toekomst. In de focusgroepen noemen mensen grofweg vijf zorgwekkende gevolgen van klimaatverandering.

De eerste is dat klimaatverandering leidt tot extremer weer zoals warme zomers of hevige regenval. Dat heeft gevolgen voor de gezondheid en leefbaarheid van mensen. Deelnemers zien die gevolgen nu al, maar niet iedereen heeft er al last van:

‘Ik zie wel dat het warmer wordt in de zomer, veel regen in de herfst (...).’ (Amsterdam, groep II)

‘Ik kan slecht tegen warmte, dus de zomers die zijn echt *killig*, de nieuwe zomers. En je merkt gewoon minder vlinders, minder bijen, minder vogels, minder verstuiving, minder bloemen, minder fruit, minder groente. Als dit zo doorgaat, dan hebben we straks geen sinaasappels meer.’ (Hoogeveen, groep III)

De deelnemer hierboven noemt een tweede gevolg van klimaatverandering: verlies van biodiversiteit. Ook de stijging van de zeespiegel wordt genoemd als iets wat blijvend verandert door klimaatverandering.

Een derde zorg die sommige deelnemers hebben is dat ze zich afvragen wat klimaatverandering betekent voor hun manier van leven en die van hun kinderen. Sommige deelnemers geven aan dat ze als gevolg van klimaatverandering hun dagelijks leven aanpassen: ze scheiden het afval en zijn zuiniger met energie of water. Dat zijn dingen die weinig moeite kosten en dus ook niet worden genoemd als probleem of zorg. Voor sommige deelnemers zijn minder reizen en vliegen wel aanpassingen die moeite kosten. Daarover maken ze zich zorgen:

‘Ik heb een dochter van 2 dus ik zou het wel heel fijn vinden als zij ook alle mooie dingen van deze wereld mag ervaren. Als iedereen zegt van: "Ja, het is niet mijn pakkie-an", dan weet ik niet of zij ooit wel een mooie reis mag gaan maken met het vliegtuig omdat het dan misschien aan banden is gelegd. Ik ben zelf op een plek in de wereld geweest die er inmiddels al niet meer is. Dat zijn wel dingen dat je denkt ja, dat is wel heftig en dat gaat steeds meer gebeuren.’ (Amsterdam, groep II)

Een vierde zorg over klimaatverandering wordt vooral genoemd door mensen die zich veel zorgen maken: zij vinden het zorgwekkend dat andere mensen, overheden en landen zo weinig doen om klimaatverandering tegen te gaan:

‘Ik vind het heel belangrijk en vind het zorgwekkend dat sommige mensen zich er echt geen zorgen om maken, want ik denk dat het voor de hele wereld echt een heel groot probleem is. We zijn steeds beter bezig, maar wij zijn maar één landje dat dat doet. Maar kijk naar al die grote industriële landen, neem een China, Amerika, het maakt ze geen flikker uit. Ze produceren meer dan ons.’ (Amsterdam, groep VI)

‘We hadden het net over innovatie maar destructie haalt innovatie in. Als we allemaal denken het raakt mij niet, dan gebeurt er ook niks. Het gaat te langzaam. Er zijn veel te veel mensen die erover moeten beslissen en uiteindelijk komt er geen beslissing. Zo’n klimaatconferentie, daar komt niet veel uit.’ (Amsterdam, groep II)

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

Een vijfde zorg die mensen noemen is dat het een thema is dat tot verdeeldheid in de samenleving leidt. In Breda denkt iemand daarbij aan demonstraties van Extinction Rebellion:

‘Je hebt in Nederland inderdaad zo’n Extinction Rebellion en dat soort dingen. Dat is een relatief kleine groep van de bevolking. Nou ja, je ziet wat voor ophef dat geeft bij de rest van de bevolking.’
(Breda, groep VII)

Oplossing ligt bij politiek, industrie en internationale samenwerking

Beleidsmakers en onderzoekers die zich bezighouden met klimaatverandering, maken vaak een onderscheid tussen *klimaatmitigatie* (het tegengaan of beperken van klimaatverandering, bijvoorbeeld door het verminderen van CO₂-uitstoot) en *klimaatadaptie* (het aanpassen aan de gevolgen van klimaatverandering zoals hevige regenval of de stijging van de zeespiegel). In de focusgroepen maken deelnemers dit onderscheid niet expliciet. Als ze het hebben over het thema klimaatverandering, lopen zorgen en oplossingen voor het tegengaan van klimaatverandering en het aanpassen aan klimaatverandering door elkaar heen.

Sommige deelnemers vertellen dat ze kleine dingen doen om uitstoot te verminderen (zoals minder energie verbruiken) of zich aan te passen aan extreem weer (meer groen in de tuin, een regenton). Toch hebben vrijwel alle deelnemers het gevoel dat ze zelf weinig kunnen doen om klimaatverandering tegen te gaan of overlast door extreem weer te voorkomen. Ja, ze kunnen zorgen dat ze hun eigen kans op overlast verminderen, maar als individu kun je niet zorgen voor hogere dijken:

‘Ik denk niet dat ik als persoon een groot probleem als klimaatverandering kan terugdraaien.’
(Amsterdam, groep II)

‘Ik kan moeilijk een zakje zand richting de polder gaan brengen om het op te hogen, dat werkt niet.’
(Breda, groep VII)

Als het gaat om het aanpassen aan de gevolgen van klimaatveranderingen, zoals verhoging van dijken of bescherming tegen de stijgende zeespiegel, kijken mensen dan ook vooral naar de nationale overheid voor oplossingen. Ook als het gaat om het tegengaan van klimaatverandering, kijken ze naar de nationale overheid: die moet eisen stellen aan de industrie en afspraken maken met andere landen. Zonder grote economieën als China en India gaat het niet, vinden mensen.

Een probleem waarvan mensen weten dat het er is, maar dat ook ver weg lijkt

Klimaatverandering is volgens velen geen nieuw probleem. Voor mensen die zich zorgen maken is de urgentie hoog. Sommigen ervaren al veranderingen in het weer of in hun directe omgeving. Anderen verwachten dat vooral hun kinderen of volgende generaties in het algemeen er mee te maken zullen krijgen en zien de urgentie dus toenemen in de toekomst. Deze mensen maken zich bijvoorbeeld ook zorgen om de gevolgen van klimaatverandering voor hun kinderen:

‘Het klimaatprobleem voor mij is die kikker in dat hete water. Het gaat heel langzaam (...).’
(Amsterdam, groep II)

‘Ik heb kinderen dus ik kijk naar mijn kinderen en ik wil dat ze gelukkig opgroeien net zoals ik in mijn jeugd.’ (Amsterdam, groep II)

Toch blijft het voor een deel van de deelnemers lastig in te schatten wanneer en hoe klimaatverandering hen persoonlijk zal raken. Klimaatverandering is voor hen een niet zo urgent probleem.

‘Ik denk ook niet meer dat ik de echte ellende hiervan zal gaan meemaken.’ (Amsterdam, groep II)

Machteloosheid en onzekerheid gaan gepaard met kleine acties

Klimaatverandering roept bij veel deelnemers gevoelens op van machteloosheid en onzekerheid. Mensen zien een probleem waar ze zelf weinig controle over hebben en waar weinig aan wordt gedaan. De gevolgen zijn nu nog te overzien, maar hoe en wanneer het echt een probleem wordt, weten veel deelnemers niet. Mensen die zich veel zorgen maken over klimaatverandering en de gevolgen ervan, zeggen vaker dat ze gefrustreerd zijn. Gefrustreerd dat anderen het probleem niet zien en dat er zo weinig gebeurt. Mensen die zich minder zorgen maken, vinden vaak ook dat er weinig gebeurt, maar omschrijven dat met de term onrust.

Als deelnemers praten over wat je kan doen en welke oplossingen er zijn, valt op dat ze zich onrustig of gefrustreerd voelen doordat ze allerlei vormen van inconsistentie en tegenstrijdigheid zien. Ze wijten dit aan de overheid. Zo beginnen deelnemers over het scheiden van afval: ze vragen zich af hoeveel zin dat heeft als het in sommige wijken wel moet en in andere niet. Of wat voor zin het heeft minder plastic te gebruiken als in de supermarkt alles in plastic wordt verpakt. Ook zien ze tegenstrijdigheid tussen wat de overheid van individuen vraagt en wat ze van bedrijven vraagt. In hun ogen wordt er van mensen gevraagd zuinig te zijn, maar mogen vervuilende industrieën hun gang gaan. En mensen vinden, zoals we vaker zien in focusgroepen over klimaatverandering, dat het zinloos is dat Nederland minder energie gebruikt als andere landen dat niet ook doen (zie o.a. De Kluisenaar 2025).

Er zijn verschillen in hoe mensen met deze gevoelens omgaan. In de gesprekken zijn twee verschillende strategieën van emotieregulatie zichtbaar. De eerste zien we bij mensen die zich weinig zorgen maken over klimaatverandering. Zij lijken vooral in de situatie te berusten. Deelnemers zien het probleem wel, voelen zich niet in staat om er iets aan te veranderen en leggen zich daarbij neer:²⁴

‘Ik ben dan wel sceptisch dat ik denk van, de machthebbers hebben het voor het zeggen. En dan kunnen wij wel allemaal kleine frutseldingen doen, maar het gaat om geld en niet om die kleine dingen die wij doen.’ (Breda, groep VII)

Dat mensen weinig doen en dat motiveren door te zeggen dat het geen zin heeft en vooral anderen aan zet zijn (de overheid, de industrie, andere landen), is ook bekend uit eerder onderzoek naar omgang en actie met het thema klimaatverandering (zie Lamb et al. 2020). Ook de hierboven genoemde perceptie dat beleid inconsistent is, is voor mensen een argument om in de situatie te berusten. Er zijn in de focusgroepen ook deelnemers die in de situatie berusten omdat ze zich niet met het thema bezighouden. Desgevraagd voelen ze zich machteloos of onrustig, maar ze lijken daarin te berusten omdat ze andere dingen belangrijker vinden. Toch is het niet zo dat mensen die een berustende strategie lijken te kiezen, zelf helemaal niets doen: desgevraagd zeggen ze hun afval te scheiden of tegels uit hun tuin te halen.

De tweede strategie zien we bij mensen die zich wel zorgen maken over het klimaat. Zij hebben een duidelijke motivatie tot actie. Deze deelnemers proberen hun zorgen om te zetten in betekenisvol gedrag binnen hun mogelijkheden. Hoewel zij zich bewust zijn van de beperkte impact van individuele acties, noemen zij gedragingen die inmiddels zijn geïntegreerd in hun levensstijl als manieren om verantwoordelijkheid te nemen. Ze hebben het dan bijvoorbeeld over afval scheiden, zonnepanelen op het dak, de verwarming lager zetten of een composthoop in de tuin nemen. Ook deze groep heeft het idee dat het voor het grotere geheel weinig uitmaakt. Dat verklaart waarom zij wel iets doen, maar zich tot machteloos of gefrustreerd voelen over klimaatverandering als geheel.

‘Ik ben er actief in geworden. Omdat ik inderdaad gewoon heel erg sceptisch was daarin van, ja het zal wel. Totdat ik vanuit mijn vakgebied steeds meer dingen ervaarde en dat ik dacht van, ja wacht even, er is daadwerkelijk iets aan de hand. En of we daar als Nederland alleen iets aan kunnen doen, weet ik niet, maar alles wat ik er dan aan bij kan dragen, dat is toch weer meegenomen.’ (Breda, groep VII)

²⁴ Ook in eerder SCP-onderzoek zagen we dat als mensen zeggen dat ze het belangrijk vinden om iets te doen aan klimaatverandering, dat niet betekent dat ze ook daadwerkelijk veel doen (Versantvoort et al. 2024).

2.5 Oorlog in Oekraïne: een nieuwe en onvoorspelbare dreiging

Een derde thema binnen de korte enquête en de groepsgesprekken is de oorlog in Oekraïne. Centraal in het gesprek stonden de mogelijke gevolgen van deze oorlog voor Nederland.

Enquête: veel zorgen, nauwelijks persoonlijke controle, ook grip overheid beperkt

Net als bij immigratie en klimaat, geeft in de enquête een meerderheid van de Nederlanders (64%) aan zich persoonlijk (veel) zorgen te maken over de gevolgen van de oorlog in Oekraïne (zie [bijlage A](#)). 16% was neutraal en 17% maakt zich weinig zorgen. Van de vier in de enquête onderzochte thema's is de oorlog in Oekraïne het onderwerp waarop mensen de minste persoonlijke grip ervaren. 68% van de mensen denkt zelf weinig tot niets aan de gevolgen van de oorlog te kunnen doen (bijna de helft daarvan kiest voor score 1 op een zevenpuntsschaal). Slecht 6% meent wel iets van controle te hebben. Het aandeel dat denkt dat de overheid iets kan doen, is met 42% aanzienlijk groter, maar ligt lager dan bij het thema immigratie. Daar denkt 64% dat de overheid iets kan doen om de negatieve gevolgen van het thema te beperken.

Focusgroepen: vooral zorgen over veiligheid en portemonnee

In de groepsgesprekken hebben we de zorgen over de gevolgen van de oorlog in Oekraïne verder verkend. Net als bij de twee eerder besproken thema's klimaat en immigratie, zien we dat als we mensen achtereenvolgens vragen naar zorgen over hun persoonlijke situatie en zorgen over Nederland als geheel, de maatschappelijke zorgen overheersen.

Er worden drie redenen genoemd om weinig of geen zorgen te hebben. De eerste reden is dat mensen bezig zijn met hun eigen leven en zich niet bezighouden met de oorlog in Oekraïne. Dit wordt vooral genoemd door jonge deelnemers. Een man van 23 jaar in Amsterdam zegt bijvoorbeeld:

'Om eerlijk te zijn, ik heb er geen tijd voor om me daar zorgen over te maken. Ik ben bezig met mijn eigen leven opbouwen. Ik ben druk, ik ga overal en nergens, van school, werk, van alles. Ik heb daar geen tijd voor om bij stil te staan. Ik denk ook niet dat het per se, als er oorlog komt, ik denk niet dat het hier zal komen. Dat idee heb ik gewoon. Ik denk eerlijk gezegd sowieso niet dat er een internationale oorlog gaat komen, want de landen zijn al zover ontwikkeld dat ze al kernwapens hebben om bijna alles op te blazen.' (Amsterdam, groep VI)

Het laatste deel van het citaat hierboven, is een tweede reden die mensen noemen die zich weinig zorgen maken. Zij verwachten niet dat de oorlog zich uitbreidt naar Nederland. Iemand in Breda zegt daarover:

'Ik denk dat we er best een end vandaan zitten dus voordat het echt grote invloed heeft of dat de oorlog zich uitbreidt naar hier denk ik dat die kans niet zo heel groot is.' (Breda, groep VIII)

Een derde reden om geen zorgen te hebben, komt van mensen die wel gevolgen zien voor anderen in Nederland of voor de toekomst, maar zelf op dit moment geen last hebben van die gevolgen:

'Het feit is dat je er eigenlijk niks aan kunt doen. Persoonlijk had ik iets van ja, eigenlijk raakt het me niet zo. Ja, wel wat prijsverhoging links en rechts, daar heb ik niet echt last van. Veel vluchtelingen natuurlijk. Qua Nederland is het probleem wat breder. Je hebt andere grootmachten die zich ermee gaan bemoeien waar wij weer last van kunnen gaan krijgen. Maar is het echt een groot probleem? Nee.' (Breda, groep VIII)

Bij mensen die wel bezorgd zijn, liggen de persoonlijke en maatschappelijke zorgen vaak in elkaars verlengde. Uitzondering hierop is een persoonlijk gevolg dat een vrouw in Hogeveen noemt: het nieuws over de oorlog maakt haar erg somber.

Wel zorgen over veiligheid, prijsstijgingen, vluchtelingen en maatschappelijke spanningen

Er worden vier persoonlijke én maatschappelijke zorgen van de oorlog in Oekraïne genoemd. Een eerste zorg gaat over de vrede en veiligheid in en van Nederland. Sommige mensen zijn bang dat de oorlog in Oekraïne escaleert en ook Nederland ermee te maken krijgt. Ze denken dat Nederland zich niet kan verdedigen, onder meer vanwege jarenlange bezuinigingen op defensie en de terughoudende opstelling van de Verenigde Staten sinds het aantreden van president Trump begin 2025. Anderen zijn niet zozeer bang voor oorlog op Nederlands grondgebied, maar vrezen dat Nederland via de NAVO betrokken raakt bij de oorlog in Oekraïne of bij een Russische aanval op een NAVO-land zoals Polen of een van de Baltische staten. Mensen denken dan bijvoorbeeld aan het herinvoeren van de dienstplicht.

A: 'En dan denk ik: waar houdt het dan op? Is er een kans dat de oorlog zich nog verder verspreidt. Dat het ook ons gaat raken, dat wij straks in zo'n gebied zitten zoals Oekraïne nu is.' (Hoogeveen, groep IV)

B: 'Zelfs in het best-case scenario moeten we nog soldaten gaan sturen, en dan zullen wij daar ook door geraakt worden, want wij moeten meer uitgeven aan defensie, als er een nieuwe oorlog komt hebben we weer problemen ook op economisch gebied, er komen meer vluchtelingen hierheen, allerlei dingen natuurlijk. En dat is meer het best-case scenario, het worst-case scenario is als Oekraïne helemaal overgenomen wordt en het wordt genormaliseerd in de wereld dat je andere landen binnenvalt. Dan ga ik in mijn hele leven nog heel veel oorlogen meemaken.'

Een tweede gevolg van de oorlog waarover veel mensen zich zorgen maken, gaat over de economische gevolgen van de oorlog. Mensen zijn bang dat het leidt tot een prijsstijging van bijvoorbeeld brandstof en energie. Of ze maken zich zorgen over de gevolgen van de benodigde extra uitgaven aan defensie voor de overheidsbegroting of hun eigen portemonnee. Ze vrezen dat defensie-uitgaven leiden tot hogere belastingen of minder geld voor onderwijs, de woningmarkt of armoedebestrijding.

'Er zal hoe dan ook geld moeten komen om Nederland en Europa te gaan verdedigen voor de toekomst mocht het nodig zijn. En dat geld zal uit mijn portemonnee moeten komen en ook uit die van jou. En daar maak ik me zorgen over, want hoe ziet het er over een paar jaar uit? Dan wordt energie misschien nog meer onbetaalbaar dan het nu is en de boodschappen. Het is niet alleen, maar bijvoorbeeld ook de handelsoorlog die in de lucht hangt, dat gaat ook veel betekenen.' (Amsterdam, groep V)

Een derde gevolg van de oorlog is dat het tot meer oorlogsvluchtelingen leidt die in Nederland moeten worden opgevangen terwijl er volgens deelnemers weinig plek is (zie ook [paragraaf 2.3](#)).

'Er wordt hier wel gezegd dat het allemaal een ver-van-m'n-bedshow is, maar hier kan ook van alles gebeuren. Een raket kan de verkeerde kant opgaan. Het is nog steeds niet goed, er komen nog steeds Oekraïners deze kant op. Dat heeft toch ook wel allemaal invloed op ons leven. Denk ook aan kosten die stijgen, de immigranten die komen. Het wordt er echt niet beter op. Niet voor mezelf maar ook niet voor Nederland.' (Breda, groep VIII)

Een vierde gevolg van de oorlog dat mensen noemen is dat het kan leiden tot onrust en spanningen in Nederland omdat mensen van mening verschillen over de oorlog, over nut en noodzaak van defensie-uitgaven of over vluchtelingen.

'Ik denk dat het ook heel belangrijk is dat je zorgt dat er in Nederland geen verdeeldheid ontstaat. En dan moet je denk ik ervoor zorgen dat op het moment dat er nog meer vluchtelingen komen..., en ik denk inderdaad dat we wel zo'n beetje aan de grens zitten van wat nog kan. Bij ons in het dorp kreeg ik net vandaag een brief van de gemeente waarin ze zeiden, hoe zeg je dat netjes, dat er allemaal speciale woninkjes waren neergezet voor Oekraïense vluchtelingen, en ik denk dat niemand daar moeite mee

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

heeft, maar nu wordt de oude gemeentewerf waarschijnlijk een AZC. En ik denk, ik bedoel eigenlijk dat ik dat vandaag zelf ook zei, als ik in de supermarkt kom, dan hoor ik meer buitenlands dan Nederlands. En ik denk dat dat op een gegeven moment ophoudt en dan is er een bepaalde categorie die het zelf misschien ook niet zo breed heeft, en je moet zorgen dat je die erbij houdt. Dus je moet zorgen dat niemand het zeg maar zo slecht heeft, zo moeilijk rondkomt, dat zeg maar afgeschoven wordt op Oekraïners of uit Palestina of (...).' (Hoogeveen, groep IV)

Een enkeling ziet ook positieve gevolgen van de oorlog in Oekraïne. Zo zou het arbeidskrachten kunnen opleveren die het personeelstekort in de bouw of de zorg zouden kunnen verminderen.

Een onvoorspelbaar probleem met potentieel grote impact

Uit de groeps gesprekken wordt duidelijk dat mensen de gevolgen van de oorlog in Oekraïne voor de vrede en veiligheid in Nederland onvoorspelbaar vinden. Tijdens het veldwerk in maart 2025 was er in de media veel aandacht voor geopolitieke ontwikkelingen, zoals het bezoek van de Oekraïense president Zelensky aan het Witte Huis en zijn woordenwisseling met de Amerikaanse president Trump, overleg tussen Trump en Poetin over een wapenstilstand en Trumps dreigingen met grote invoerheffingen op producten van buiten de Verenigde Staten. De urgentie én onvoorspelbaarheid is met het aantreden van Trump ook groter geworden. Mensen kunnen daardoor lastig inschatten wat er precies zal gaan gebeuren en wanneer, maar vermoeden dat als de oorlog escaleert de gevolgen groot zullen zijn:

A: 'En Poetin, ik vind hem onvoorspelbaar van hier tot ginder, dus dat ik ook denk, die heeft ook een heel nucleair arsenaal. Wat als hij in één keer bedenkt van, ik ben toch al, hoe oud is die man, ik wil heel veel nalaten dus ik ga echt een oorlog starten en ik druk een keer op een knop.' (Amsterdam, groep V)

B: 'We zijn heel erg dicht bij een oorlog gekomen door dit hele gebeuren. Eerder, wat voor oorlogen er ook in het verleden zijn geweest bij andere landen, hadden wij nooit zo'n idee dat het rechtstreeks op ons zou worden gericht. En dat idee heb je nu tegenwoordig wel, tenminste ik wel.'

'We moeten sowieso Oekraïne helpen en natuurlijk heb je ook Trump. Je weet niet wat hij gaat doen. Ja, het is een beetje onzeker nu.' (Amsterdam, groep I)

De gevolgen van de oorlog voor de prijzen, voor het maatschappelijke klimaat en voor de komst van vluchtelingen, zijn voorspelbaarder. Dat komt omdat mensen die gevolgen nu al zien.

Verantwoordelijk: Rusland, Trump en Nederland voor defensie-uitgaven

In de groeps gesprekken leggen de meeste deelnemers de schuld voor de oorlog in Oekraïne en voor mogelijke verdere escalatie vooral bij Rusland. Zij zien Poetin als de agressor. Sommigen vinden wel dat de NAVO te lang heeft weggekeken en eerder of harder had moeten ingrijpen. Niet iedereen ziet Rusland als enige schuldige. Er zijn ook mensen die aandacht vragen voor het perspectief van Rusland.

'Ik vind ook wel dat we met z'n allen maar een heel beperkt of een bepaald beeld voorgeschoteld krijgen over Rusland al tig jaar. En dat is ook niet helemaal eerlijk. Los van dat ik het verschrikkelijk vind wat Poetin allemaal voor dingen doet, zoals Poetin naar Oekraïne of naar het Westen kijkt, zo kijken wij eigenlijk ook terug hè. En dat maakt natuurlijk ook dat het escaleert. En wij zitten nu allemaal met een wijzend vingertje naar Poetin, maar wat wij over Rusland zeggen is ook niet helemaal in de haak.' (Hoogeveen, groep IV)

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

Trump draagt in de ogen van deelnemers bij aan het onvoorspelbare karakter van de situatie, omdat hij het NAVO-bondgenootschap ter discussie stelt en ruzie maakt met Zelensky.

Mensen vinden dat ook de Nederlandse overheid verantwoordelijk is voor de gevolgen van de oorlog in Nederland, vooral als het gaat om de staat van de Nederlandse defensie. Die is niet op orde, waardoor we onszelf nu niet kunnen verdedigen. We hebben ons jarenlang te afhankelijk opgesteld van de VS, vindt men. Wat hier opvalt, is dat deelnemers van de focusgroepen dit bespreken in de 'we'-vorm (we als Nederland) en niet in de zij-vorm (zij de regering). Dat is anders dan bij bijvoorbeeld immigratie, waar de overheid veel duidelijker als schuldige is aangewezen. Hier is de suggestie vooral dat we allemaal, dat wil zeggen: overheid én bevolking, lange tijd dachten dat investeren in defensie niet nodig was.

Omgang: machteloosheid en onrust

We zagen al dat mensen in de enquête aangaven zelf weinig te kunnen doen aan de negatieve gevolgen van de oorlog en dat is in de focusgroepen niet anders. Dit thema roept dan ook veel gevoelens van machteloosheid en frustratie op bij deelnemers van de groepsgesprekken. Het gaat om een situatie die nu al heel erg is voor mensen in Oekraïne (en Rusland), die in potentie grote impact heeft op Nederland en de mensen in Nederland, en waar je als individu weinig aan kan doen.

'Ja, het is allebei negatief natuurlijk, maar ja, oorlog is... Ja, daar kan je weinig mee. Tenminste, ikzelf. En ja, of het nou machteloosheid is of frustratie, het loopt een beetje in elkaar over, denk ik.'
(Amsterdam, groep VI)

Andere gevoelens die mensen noemen zijn verdriet, onrust, boosheid. Een voorbeeld van een vrouw die verdrietig wordt van het nadenken en praten over de gevolgen van de oorlog:

'Ik twijfelde ook tussen machteloosheid en frustratie. Dat zat toch meer over dat van: verdomme, we kunnen er toch niks aan doen. En ja, dat frustreert, als iets buiten mijn invloedssfeer ligt of zo, wat ik niet kan aanpassen. En nu is het verdrietig. Ja, ik merk dat ik hier gewoon heel verdrietig van word. Ja, ik denk dan gewoon aan al die mensen die overleden zijn en die moeders die hun kinderen zijn verloren. Ja, ik ga te veel op persoonlijk niveau denken.' (Amsterdam, groep VI)

De meest gebruikte strategieën om om te gaan met de negatieve gevoelens die de oorlog oproept, zijn berusting en afleiding. In alle focusgroepen zijn er mensen die zeggen dat ze het nieuws niet meer volgen of nog maar één keer per dag kijken om niet te veel geconfronteerd te worden met alle ellende in de wereld. Dit past bij de strategie van afleiding: mensen mijden het nieuws en richten zich vooral op hun eigen kring. Anderen kiezen meer voor de strategie van berusting. Ze zeggen dat ze het nieuws nog wel volgen, maar er niets aan kunnen doen en het naast zich neerleggen.

A: 'Ik kijk geloof ik al drie jaar geen televisie, of langer al, al jaren geen tv meer en ik lees ook geen kranten meer en dat klinkt heel stom kop in het zand. Ik hoor genoeg op mijn werk en ik hoor ook genoeg via-via, maar ik ja, ik merk dat ik er zo op leegloop. Ik ben er in ieder geval een stuk minder gestrest van geworden dan al 's ochtends wakker worden met een hele bak ellende in de krant. Dus ja, ik neem nog wel wat nieuws natuurlijk tot mij, maar niet meer elke ochtend meteen als eerste die krant of...' (Amsterdam, groep VI)

B: 'Nee, je beperkt dat tot één keer per dag even al het nieuws lezen en niet gefocust op alle ellende, want daar word je zelf ook knetter van.'

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

A: 'In het verleden was mijn manier om ermee om te gaan altijd om zoveel mogelijk informatie proberen te verzamelen om een zo duidelijk mogelijk beeld ervan te hebben. Dan dacht ik altijd als je goed geïnformeerd bent dan heb je rust. Nu merk ik dat je soms beter maar je kop in het zand moet steken en denken mijn persoonlijke kleine wereldje heeft er misschien financieel wat last van maar verder niet. Dan parkeer je het een beetje want als ik me daar iedere dag heel erg druk over zou maken krijg je een hartaanval van al die zorgen over dingen waar ik toch geen invloed op heb. Zo lang je nog ergens invloed op hebt en je gaat daarover piekeren en proberen een oplossing te vinden is één. Maar over iets waar je niks aan kan doen, waarom zou je?' (Breda, groep VIII)

B: 'Dat je er niet over gaat lezen of gaat kijken want word je er helemaal.'

C: 'Dan word je ziek.'

B: 'Je kan er ook niks aan doen en dat geeft ook meer stress.'

D: 'Ik kijk het wel allemaal. Alles ja. Ik kijk heel veel RTL7 omdat ik op de hoogte wil blijven.'

Naast, of in combinatie met het vermijden van het nieuws, kiezen mensen ook voor afleiding. Zoals een vrouw in Amsterdam die gaat handwerken en stilstaat bij de positieve dingen in het leven:

'Ik ga handwerken, ik zet mijn verstand even op nul en probeer blij te zijn dat ik het wel allemaal kan doen en nog, hè. Ja, en wat doneren. Meer kan ik niet doen.' (Amsterdam, groep VI)

Ondanks het gebrek aan grip, de berusting en het vermijden van het geopolitieke nieuws, noemen mensen wel kleine dingen die je kan doen om de gevolgen van de oorlog te verminderen, zoals geld doneren, vluchtelingen helpen of op een goede manier met anderen het gesprek voeren. Dat zou je kunnen scharen onder omgangsstrategie 'motivatie tot actie': mensen proberen op een kleine manier bij te dragen. Of de zorgen daarmee afnemen is de vraag. Mogelijk helpt het mensen om grip op het complexe vraagstuk te krijgen.

A: 'Nou ja, concrete actie is een beetje lastig zeg maar, je kan niet in je eentje compleet het conflict de wereld uithelpen natuurlijk. Maar ik denk wel dat het van belang is dat je ook nog wel met elkaar in gesprek blijft. Want als je de hele tijd alleen denkt van, o dan wordt hij of zij boos, dan blijf je ook in je eigen bubbel.' (Hoogeveen, groep IV)

Moderator: 'Maak jij bewust die keuze soms, om het gesprek wel aan te gaan?'

A: 'Ik probeer het wel. Maar aan de andere kant heb je ook weer van, ja je hoeft het ook niet zo hard op te dringen want dan botst het ook alleen. Maar ik denk wel dat een beetje zeg maar gewoon het feit dat twee mensen twee meningen hebben, en dat is niet altijd win-win. Maar je moet wel met elkaar in gesprek blijven, en dat zijn we denk ik wel een beetje verleerd.'

2.6 Wat leert dit ons over hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties?

Als we de gesprekken in de focusgroepen en uitkomsten van de korte enquête over immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne in samenhang met elkaar bekijken, wat leren we dan over de gevoelens die mensen hebben, over hoe die gevoelens samenhangen met hun inschattingen van problemen en hoe mensen daar vervolgens mee omgaan?

Frustratie en machteloosheid als veelvoorkomende gevoelens

Zowel in de focusgroepen als in de korte enquête zien we veel gevoelens van machteloosheid en frustratie. Deze gevoelens zijn in theorie van elkaar te onderscheiden. Bij frustratie gaat het om gevoelens waarbij mensen het probleem zien, ook denken dat er een oplossing is, maar verandering uitblijft. Bij machteloosheid is er een hogere mate van onvoorspelbaarheid, waardoor de oorzaken niet altijd duidelijk zijn en de oplossing niet altijd evident is. Veel deelnemers aan focusgroepen geven echter aan dat frustratie en machteloosheid voor hen in elkaars verlengde liggen. Ook als zij, zoals bij immigratie, een helder beeld van het probleem hebben en ook wel oplossingen kunnen noemen, benoemen mensen gevoelens van machteloosheid omdat er in hun ogen zo weinig verandert. Frustratie lijkt bij sommigen de wat bozere overtreffende trap van machteloosheid. Anderen geven aan gefrustreerd te zijn omdat een vraagstuk gemengde gevoelens oproept. Andere gevoelens die deelnemers aan de focusgroepen noemen, zijn onrust, onzekerheid en verdriet.

Complexe uitdagingen, weinig controle voor individuen en een tekortschietende overheid

Sommige deelnemers aan de focusgroepen maken expliciet onderscheid tussen persoonlijke en maatschappelijke zorgen, voor anderen loopt dat door elkaar heen. Als iets een probleem is voor Nederland, dan is dat ook een probleem voor hen zelf of wordt het dat op termijn, denken ze. Deelnemers zien deze thema's als complexe internationale uitdagingen waarvan ze vinden dat je er als individu sowieso niets aan kan veranderen (niet aan de oorzaken en niet aan de gevolgen). Hoewel mensen vaak naar de politiek of de overheid kijken als actor die wél iets aan de oorzaken of gevolgen van deze thema's zou kunnen doen, vinden ze tegelijkertijd dat de invloed van de overheid beperkt lijkt of dat de overheid te weinig doet.

Strategieën om met gevoelens om te gaan: berusting en afleiding

De gevoelens die deze vraagstukken bij deelnemers in de focusgroepen oproepen (vaak frustratie en machteloosheid dus, maar ook onzekerheid, onrust of verdriet) en hun inschatting dat ze zelf weinig controle hebben over het probleem of de oorzaken ervan, leiden bij mensen die we spraken tot strategieën van berusting. Mensen mijden het nieuws of beperken hun nieuwsconsumptie om negatief nieuws en negatieve gevoelens wat te ontlopen. Sommigen mijden het nieuws of plaatsen het emotioneel op afstand omdat ze er toch niets aan kunnen doen. Verschillende deelnemers aan de focusgroepen voelen zich zo gefrustreerd of machteloos, dat ze zeggen dat ze niet meer gaan stemmen: dat heeft toch geen zin. Bij andere deelnemers lijkt het zoeken naar afleiding ook een vorm van betrokkenheid: ze vinden het nieuws zo aangrijpend, dat ze het liever niet kijken en iets anders gaan doen.

We zien ook strategieën van selectieve aandacht, bijvoorbeeld bij het thema immigratie. Daarbij maken mensen die zich zorgen maken over de komst van immigranten onderscheid tussen politieke en economische vluchtelingen. Er zijn ook mensen die zeggen dat ze zich helemaal niet bezighouden met deze kwesties, bijvoorbeeld enkele jonge deelnemers die bezig zijn met het opbouwen van hun leven. Er lijkt, voor zover we dat op basis van groepsgesprekken kunnen beoordelen, geen sprake van onderdrukking van gevoelens, maar vooral van een verschil in focus.

Net zoals mensen meerdere of gemengde gevoelens kunnen hebben over een thema, afhankelijk van het aspect waaraan zij denken, kunnen ze ook meerdere strategieën hanteren. Naast deelnemers die in het probleem berusten en afhaken, zijn er ook deelnemers die wel dingen doen. Stemmen bij verkiezingen werd vaak genoemd als een manier om uiting te geven aan opvattingen en gevoelens. Andere vormen

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

van actie die deelnemers noemden, was het doneren van geld of proberen weerstand te bieden aan de maatschappelijke verdeeldheid die in hun ogen door dit soort thema's dreigt te ontstaan.

Verschillen tussen thema's in voorspelbaarheid, rol van de overheid en mogelijke actie

Naast de hierboven beschreven overeenkomsten in de gesprekken over immigratie, klimaat en de oorlog in Oekraïne zijn er ook verschillen tussen de thema's. Het thema immigratie is meer dan de andere twee thema's een onderwerp waarbij mensen ook nu al de gevolgen zien. De voorspelbaarheid van de gevolgen is groter omdat immigratie in de ogen van de deelnemers aan focusgroepen van alle tijden is. Het thema oorlog in Oekraïne onderscheidt zich van de andere twee omdat het voor veel mensen relatief nieuw is dat deze oorlog ook gevolgen kan hebben voor de situatie in Nederland. Het thema heeft voor deelnemers een hoge mate van onvoorspelbaarheid (en ook van onvoorstelbaarheid) met potentieel grote impact. Het is iets wat mensen beangstigt als ze erover nadenken. Bij de oorlog in Oekraïne kennen mensen de overheid ook minder controle toe dan bij de thema's immigratie en klimaat. Het is hier voor mensen nog meer dan bij immigratie en klimaat zo, dat Nederland als klein land beperkte mogelijkheden heeft. Net als bij de andere thema's voelen deelnemers zich machteloos, maar in plaats van frustratie is er eerder onrust, omdat ze de situatie onvoorspelbaar vinden. Hoewel niet iedereen klimaatverandering even urgent vindt, is dit wel een thema waarbij mensen vaker dan bij de andere thema's denken zelf iets te kunnen doen. Dat doen veel mensen in de focusgroepen ook, hoewel ze denken dat het klimaatverandering niet zal stoppen of te weinig is om grote overlast tegen te gaan. Mensen die zich veel zorgen maken over klimaatverandering zeggen vaak gefrustreerd te zijn. Die frustratie richt zich niet alleen op overheden die in hun ogen te weinig doen, maar ook op medeburgers die het probleem zouden onderschatten.

Psychologische theorieën toepasbaar en relevante aanvulling

Een van de doelen van dit hoofdstuk was om te verkennen of de evaluatietheorie van emoties en de emotieregulatietheorie toepasbaar zijn op maatschappelijke vraagstukken. Dat blijkt in grote lijnen het geval. Mensen doorlopen bij het beoordelen van maatschappelijke kwesties dezelfde evaluatieve stappen en reguleren hun emoties op een manier die we kunnen begrijpen vanuit de emotieregulatietheorie. De gesprekken in de focusgroepen laten zien dat dit, zoals verwacht, geen lineair of bewust proces is. In de gesprekken over maatschappelijke vraagstukken lopen opmerkingen over oorzaken, gevolgen, gevoelens, schuld en rechtvaardigheid door elkaar heen. Ook zien we duidelijk dat mensen ambigue of gemengde opvattingen en gevoelens hebben.

Enerzijds is dat een beperking van de gebruikte methode: diepte-interviews zijn vermoedelijk beter geschikt om te achterhalen hoe inschattingen, gevoelens en regulatiestrategieën met elkaar samenhangen in een bepaalde context. Experimenten en dagboekstudies zijn beter in staat oorzaak en gevolg van elkaar te scheiden. Als het gaat om regulatiestrategieën, zien we in dit onderzoek bijvoorbeeld tekenen van berusting, vermijding (van nieuws en andersdenkenden) en invloed op politiek gedrag, maar hoe dit precies werkt en welke rol het groepsproces hierin speelt, onderzochten we niet. Anderzijds is dit juist ook wat de focusgroepen opleveren: ze laten goed zien dat mensen uiteenlopende dingen tegelijkertijd voelen en vinden, en wat ze voelen of vinden is afhankelijk van het deel van het vraagstuk waarover het gaat, iets wat de bestaande literatuur eigenlijk grotendeels mist (zie bijvoorbeeld Buttgerit en Bakker 2024; Gadarian en Brader 2023). Wat in de theorie duidelijk onderscheiden gevoelens of regulatiestrategieën zijn, loopt in de praktijk van alledag vaak door elkaar heen en is dan niet meer zo precies te onderscheiden.

Onze toepassing van deze benadering voegt, onzes inziens, ook wat toe aan bestaande politiek-psychologische en populairwetenschappelijke literatuur waarin vaak vooral wordt gevraagd naar boosheid of angst. In dat soort benaderingen gaat het vaak over boze burgers of Wuttbürger²⁵ (zie bijvoorbeeld Halperin et al. 2024; Rico et al. 2020; De Lange en Zuure 2018). Wij zien dat mensen een veel diverser palet

25 Na de verkiezingsoverwinning van de Alternative für Deutschland (AFD) bij de Bondsdaysverkiezingen in Duitsland in 2024 ging het in de Duitse media veel over boze burgers. Wuttbürger werd daar het woord van het jaar.

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

aan emotielabels gebruiken om hun gevoelens te beschrijven over maatschappelijke kwesties. Angst en boosheid worden, in ons onderzoek, veel minder vaak genoemd dan frustratie, machteloosheid en onrust. Onze bevindingen openen een weg naar een andere manier om te praten en na te denken over de gevoelens die maatschappelijke zorgen oproepen dan alleen in termen van boosheid of angst. Daar komen we hieronder nog op terug.

Daarmee verdiept en verbreedt ons onderzoek eerder onderzoek naar gevoelens in reactie op maatschappelijk kwesties. Onze bevinding dat mensen zich machteloos voelen, sluit aan bij eerder onderzoek, zoals in een COB-verdiepingsstudie uit 2011. Daarin typeerde het Sociaal en Cultureel Planbureau het onbehagen al als een vorm van machteloosheid (Dekker en Den Ridder 2011). Ook Van der Meer en Ham (2022) gaven hun overzicht van twintig jaar onderzoek naar boze burgers de titel 'Niet boos, maar machteloos' en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) bracht in 2024 een rapport uit over grip (WRR 2023). Ons onderzoek laat echter ook zien dat het niet *alleen* machteloosheid is: ook frustratie en onrust zijn veel gerapporteerde gevoelens. Er is dus niet één dominant gevoel dat we kunnen toeschrijven aan mensen. Het palet van gevoelens in reactie op maatschappelijke kwesties is juist divers. We denken dat deze politiek-psychologische invalshoek een interessant perspectief is om te begrijpen hoe mensen omgaan met maatschappelijke vraagstukken, al is het zeker geen allesomvattend verklaringsmodel. In de focusgroepgesprekken merken we ook dat niet alleen de inschattingen van een probleem bepalen wat mensen voelen en hoe ze hiermee omgaan, maar dat ook identiteit en politieke opvattingen een rol spelen. Ook dit zogenoemde identiteitsgedreven redeneren wordt in de politiek-psychologische literatuur onderzocht: de identiteit van mensen heeft invloed op hun politieke opvattingen en zorgen (zie Arceneaux et al. 2024; Brandt en Bakker 2022).

Discussie: meer aandacht voor verschillen tussen vraagstukken, mensen en emoties

We hebben in dit hoofdstuk verkend of politiek-psychologische theorieën kunnen helpen bij het begrijpen waarover mensen zich zorgen maken en wat zij daarmee doen. Dit hoofdstuk is daarin een eerste stap. In toekomstig wetenschappelijk onderzoek (op basis van de al gehouden focusgroepen of met nieuw onderzoek) zouden onderzoekers meer aandacht kunnen hebben voor drie vormen van verscheidenheid in de beleving van en omgang met maatschappelijke vraagstukken.

In de eerste plaats kunnen we uitgebreider kijken naar verschillen tussen maatschappelijke vraagstukken. In dit onderzoek hebben we ons gericht op drie complexe vraagstukken met een sterke internationale dimensie. Het is de vraag of vraagstukken waarop de nationale of lokale overheid meer controle heeft (zoals de sociale zekerheid of gezondheidszorg) of waarbij de mogelijkheden van individuen groter zijn, tot andere inschattingen, gevoelens of omgang leiden. In de tweede plaats zou er in (kwantitatief) vervolgonderzoek meer aandacht kunnen zijn voor diversiteit tussen mensen in inschattingen, gevoelens en acties. Dat zou meer inzicht moeten geven in de vraag of als mensen vraagstukken anders inschatten, dat ook leidt tot andere gevoelens en acties.²⁶ Ten derde zou er meer aandacht kunnen zijn voor de verschillende strategieën en gevoelens binnen individuen. Welke regulatiestrategieën gebruiken mensen in reactie op politiek of maatschappelijk nieuws? Doen ze dat altijd op dezelfde manier, of verschilt dit per thema of moment? Een aanwijzing voor die zogenoemde intra-individuele variatie komt uit recent onderzoek van Buttgereit en Bakker (te verschijnen), waarin mensen meerdere keren per dag rapporteerden welke gevoelens nieuwsberichten oproepen en hoe ze die gevoelens probeerden te reguleren. Dit onderzoek laat zien dat mensen, afhankelijk van het moment en de inhoud van het nieuws, meerdere strategieën gebruiken om met hun emoties om te gaan. We zagen in eerdere COB-berichten dat mensen tegenstrijdige dingen vinden of zeggen, en we zagen in dit onderzoek dat ze ook tegenstrijdige dingen voelen. Het is relevant om te onderzoeken of die ambiguïteit in opvattingen en gevoelens ook van invloed is op de omgangsstrategieën die mensen gebruiken en op hun politieke gedrag en hoe zij reageren op simpele of juist complexe boodschappen van politieke actoren zoals overheden of politieke partijen.

²⁶ Dit is het onderwerp van het promotieonderzoek van Linda Bomm.

2.7 Slot: van verlammen naar activeren

Wat de zorgen over immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne met elkaar gemeen hebben, is dat veel mensen zich zorgen maken dat de manier waarop we leven onder druk staat en steeds meer zal komen te staan. Mensen zien of vrezen achteruitgang en verval, om de woorden van de auteurs van [hoofdstuk 1](#) te gebruiken. Dingen waarvan mensen dachten dat ze in Nederland goed geregeld waren en die ze als vanzelfsprekend aannamen, zoals de verzorgingsstaat of de beschikbaarheid van een betaalbare woning, blijken minder vanzelfsprekend dan gedacht. De manier van samenleven wordt in de ogen van mensen harder, onder meer door de verdeeldheid die grote kwesties oproepen. En de manier waarop we gewend zijn te leven staat onder druk, of staat op zijn minst ter discussie, door klimaatverandering. Mensen verschillen van mening over wat zij als meest urgente probleem zien, wat ze precies als problematisch ervaren en welke oplossingen ze willen. Maar los van die verscheidenheid, zagen we in de focusgroepen en de enquête dat veel mensen zich hierover gefrustreerd en machteloos voelen. Het zijn gevoelens die we ook in de analyse van open antwoorden in hoofdstuk 1 terugzagen. Ze zijn niet typisch voor 2025, we zien ze al sinds de start van het COB in 2008 (zie o.a. Dekker en Den Ridder 2011). Ook zien we dat mensen het idee hebben zelf weinig controle te hebben over de oorzaken en gevolgen van deze grote maatschappelijke kwesties. Ze kijken vooral naar de nationale overheid om de problemen aan te pakken, het goede voorbeeld te geven of samen met andere landen aan oplossingen te werken.

Risico dat grote kwesties mensen en samenleving verlammen

De vraag of deze complexe vraagstukken mensen activeren of verlammen is niet eenduidig te beantwoorden. Complexe kwesties en de gevoelens die ze oproepen kunnen in de juiste context en omstandigheden voor sommige mensen een voedingsbodem zijn voor politieke en maatschappelijke participatie. Ze kunnen mensen mobiliseren om politiek actief te worden, bijvoorbeeld door te stemmen of demonstreren (vgl. Van Stekelenburg 2017; WRR 2023). In de focusgroepen die we hielden, zagen we dat deelnemers vooral het (niet) stemmen noemen als uiting van hun opvattingen en gevoelens. In het nieuws zien we ook andere manieren waarop thema's als immigratie, klimaatverandering of oorlog mensen mobiliseren om bepaalde producten wel of niet te kopen of te demonstreren. Complexe vraagstukken kunnen in een andere context of voor andere mensen ook leiden tot minder actieve strategieën, zoals berusting en afleiding. In de focusgroepen zagen we dat deelnemers zeggen niet meer te gaan stemmen of zich vooral op de eigen kring te richten. Ook in eerdere COB-berichten zagen we die gerichtheid op het eigen leven waarover men meer tevreden is en waarop men meer grip heeft als reactie op de zorgen over de samenleving als geheel (zie COB 2024|1).

Dat laatste wijst op een risico van de veelheid aan complexe onopgeloste internationale vraagstukken waarmee onze samenleving te maken heeft. Strategieën van het mijden van nieuws, het zoeken van afleiding of het op afstand plaatsen van maatschappelijke vraagstukken zijn begrijpelijk en kunnen positief uitwerken voor het welzijn van de betrokkene, maar kunnen er ook toe leiden dat mensen zich terugtrekken uit het publieke debat of het gevoel verliezen dat ze nog iets kunnen bijdragen. Gevoelens van machteloosheid, frustratie, onrust of verdriet kunnen zorgen voor moedeloos stemgedrag, dat wil zeggen dat mensen nu eens de ene en dan weer de andere partij een kans geven omdat het voor hun gevoel toch niet uitmaakt op wie ze stemmen.²⁷ Het kan er ook voor zorgen dat mensen helemaal afhaken.

Meer aandacht voor emotionele omgang met maatschappelijke kwesties

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de grote maatschappelijke kwesties ons niet verlammen of afstompen, maar activeren om zelf en samen te doen wat we kunnen? Die vraag is natuurlijk onmogelijk te beantwoorden, juist omdat het in sommige gevallen om kwesties gaat die we als individu of land niet zelf kunnen oplossen. De oplossingen die we noemen, zijn daarom kleine stapjes die moeten leiden tot een iets meer hanteerbare omgang met de complexe kwesties van onze tijd.

²⁷ Dit zou je defaitistisch stemgedrag kunnen noemen.

Hoe mensen omgaan met grote maatschappelijke kwesties

Een eerste oplossingsrichting komt uit de hoek van de politieke psychologie. Om te voorkomen dat grote kwesties leiden tot het terugtrekken uit het publieke domein, is het belangrijk dat er in maatschappelijke communicatie, bijvoorbeeld vanuit overheid, media of maatschappelijke organisaties, meer aandacht is voor hoe mensen emotioneel omgaan met maatschappelijke kwesties. Niet alleen op individueel niveau, maar ook als collectief. Mensen zoeken elkaar op om hun gevoelens te delen, erkennen of temperen, een proces dat in de literatuur bekendstaat als *collectieve emotieregulatie* (Goldenberg et al. 2020). Zulke processen vinden plaats in gesprekken met anderen, in (sociale) media of op plekken waar maatschappelijke gevoelens samenkomen. Door daar bewust op in te spelen, bijvoorbeeld door ruimte te bieden voor collectieve verwerking of erkenning van gevoelens, kunnen instituties helpen om gevoelens van machteloosheid om te zetten in gedeelde betekenis. Dat kan bijvoorbeeld door aandacht te besteden aan die gesprekken, hierover het gesprek aan te gaan of het goede voorbeeld te geven.

Individuele en collectieve grip

Een tweede oplossingsrichting richt zich op individuen en stelt dat het goed is om mensen grip op hun eigen leven te geven en handelingsperspectieven te geven over wat zij zelf (in hun eigen omgeving) kunnen doen. De WRR (2023) stelt dat als mensen controle kunnen hebben op hun eigen leven, dat wil zeggen: beschikken over voldoende hulpbronnen, mogelijkheden en rechten, dit hun welzijn kan vergroten en hun onbehagen kan verminderen. De overheid kan daarbij een rol spelen, bijvoorbeeld met inkomenspolitiek of door te zorgen dat mensen hun weg kunnen vinden als ze de overheid nodig hebben (WRR 2023). Controle op het eigen leven stelt mensen in staat hun eigen leven vorm te geven en biedt mogelijkheden daarnaast maatschappelijk mee te doen. Het bieden van een perspectief op wat je als individu kan doen in grote kwesties, kan ook een manier zijn om mensen te helpen daarmee om te gaan. Iets doen – hoe klein ook – kan bijdragen aan een gevoel van grip wanneer voor hen ook duidelijk is wat de totale positieve impact is wanneer vele mensen net als zij zo'n zelfde (kleine) bijdrage leveren. Als mensen de mogelijkheden hebben iets te doen, helder voor ogen hebben wat ze zouden kunnen doen (perspectief) en als zij dit als effectief, rechtvaardig en proportioneel ervaren, en het hun niet te veel kost (in tijd, geld of moeite) of zelfs iets oplevert, vergroot dat de kans dat mensen meedoen. Dit werkt natuurlijk beter bij kwesties waarbij de (lokale of landelijke) overheid ook de mogelijkheid heeft om mensen grip op hun leven te geven. Bij een kwestie als de oorlog in Oekraïne biedt zoiets geen oplossing.

Een derde oplossingsrichting is niet gericht op het individu, maar op het collectief. De WRR noemt dit 'collectieve grip'. Het gaat hier om de vraag hoe we samen, via samenwerking, maatschappelijke organisaties of de overheid, grip kunnen krijgen op de complexe en onzekere wereld waarin we leven. We zien al sinds de start van het COB dat dit ervaren gebrek aan collectieve grip een belangrijke bron van onbehagen is. Er is niet alleen sprake van individuele machteloosheid, maar ook van collectieve machteloosheid (Dekker en Den Ridder 2011). Het bieden van collectieve grip, het idee dat de overheid of samenleving als geheel, bij machte is Nederland vorm te geven, is nodig, maar ook lastig. Al sinds de jaren negentig wijzen wetenschappers erop dat de nationale overheid steeds minder zelf kan sturen (zie o.a. Bovens 2005). Collectieve grip gaat dan dus over de vraag waarop de overheid kan sturen, waarop niet en in samenwerking met wie. Bij internationale kwesties zoals immigratie, klimaatverandering en de gevolgen van de oorlog in Oekraïne gaat collectieve grip natuurlijk ook over internationale samenwerking. In algemene zin kan je bijvoorbeeld denken aan het realistisch communiceren over verwachtingen wat de overheid wel en niet kan. En als ze iets niet kan, waarom niet en wie er dan aan zet is (burgers zelf, de samenleving, bedrijven). Een ander veelgenoemde manier om collectieve grip te bieden is via een realistisch langetermijnperspectief en een consistente koers (Willems en Huijnk 2025; WRR 2023: 162-163). Dan gaat het om het tijdig en adequaat adresseren van thema's waarvan we weten dat deze in de nabije toekomst tot problemen zullen leiden (denk aan het tekort aan betaalbare woningen, de stikstofproblematiek, het mestoverschot, de betaalbaarheid van de zorg, en de personeelstekorten en wachtlijsten in de gezondheidszorg). Eenvoudige oplossingen zijn er niet, maar een breed publiek en politiek debat over de aard van de problemen en oplossingen waarbij alle belangen zichtbaar worden afgewogen, is een goed begin.

Bijlage A Uitkomsten uit het aanvullende LISS-onderzoek

Tabel A1 Mate van bezorgdheid over de gevolgen van drie thema's voor het eigen leven, bevolking van 18+, april 2025 (in procenten)^a

	immigratie	klimaatverandering	de oorlog in Oekraïne
1 helemaal geen zorgen	6	5	4
2	9	5	4
3	14	9	10
4	15	18	16
5	17	23	24
6	15	22	20
7 heel veel zorgen	20	14	20
weet niet	4	3	3

a Hieronder staan een aantal onderwerpen. Kunt u voor elk onderwerp aangeven in hoeverre u zich zorgen maakt over de negatieve gevolgen van deze onderwerpen voor uw eigen leven?

Bron: COB/LISS april 2025

Tabel A2 Mate waarin mensen denken dat zij zelf iets kunnen doen aan de negatieve gevolgen van drie thema's, bevolking van 18+, april 2025 (in procenten)^a

	immigratie	klimaatverandering	de oorlog in Oekraïne
1 helemaal niets	18	6	31
2	16	10	25
3	14	15	12
4	8	18	5
5	7	27	4
6	3	9	1
7 heel veel	1	4	1
ziet geen negatieve gevolgen	8	3	3
weet niet	24	8	18

a Als u denkt aan [thema], in hoeverre denkt u dat u zelf iets kunt doen om eventuele negatieve gevolgen van [thema] voor uzelf te verminderen? Elk thema is uitgevraagd aan een kwart van de respondenten.

Bron: COB/LISS april 2025

Tabel A3 Mate waarin mensen denken dat de overheid iets kan doen aan de negatieve gevolgen van drie thema's, bevolking van 18+, april 2025 (in procenten)^a

	immigratie	klimaatverandering	de oorlog in Oekraïne
1 helemaal niets	2	4	8
2	2	7	6
3	3	12	13
4	8	14	18
5	21	17	20
6	20	22	14
7 heel veel	23	14	8
ziet geen negatieve gevolgen	5	3	2
weet niet	17	9	13

a Als u denkt aan [thema], hoeveel denkt u dat de Nederlandse overheid kan doen om eventuele negatieve gevolgen van [thema] voor uzelf te verminderen? Elk thema is uitgevraagd aan een kwart van de respondenten.

Bron: COB/LISS april 2025

Tabel A4 Gevoelens die het vraagstuk immigratie en klimaat oproepen, bevolking van 18+, april 2025 (in procenten)^a

	immigratie	klimaatverandering
frustratie	15	13
woede	3	1
machteloosheid	15	20
onzekerheid	13	19
verdriet	7	5
onrust	14	9
berusting	5	5
hoop	3	2
trots	0	0
tevredenheid	0	0
angst	4	5
anders, namelijk...	3	3
het roept geen gevoel bij me op	12	12
ik weet het niet	8	6
totaal	100	100

a Als u nadenkt over [thema], welk gevoel roept dat dan bij u op? Wilt u uit onderstaande lijst het gevoel aanvinken dat bij u het meest speelt? Elk thema is voorgelegd aan de helft van de respondenten.

Bron: COB/LISS april 2025

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek voor dit themabericht: COB-enquêtes van 2008-2025

Voor hoofdstuk 1 van dit themadeel is gebruik gemaakt van open antwoorden uit de COB-enquête en NIB-enquête, en wel uit de dataverzamelingen van 2008|kwartaal 1; 2012|kwartaal 1; 2016|kwartaal 1, 2019|kwartaal 4 en 2025|onderzoekperiode november 2024-februari 2025. In de metingen van 2008, 2012, 2016 en 2019 zijn data verzameld door onderzoeksbureau MarketResponse. De onderzoeksverantwoording van die onderzoeken is terug te vinden in COB 2008|1, COB 2012|1, COB 2016|1 en COB 2019|4 en in de veldwerkverslagen die samen met deze COB-berichten zijn gepubliceerd en zijn terug te vinden op www.scp.nl. De meting in 2025 is onderdeel van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld. Meer informatie over dit onderzoek is opgenomen in COB 2025|2-update [[link](#)] en te vinden op de website van het Sociaal en Cultureel Planbureau [[link](#)]. Informatie over de selectie van jaren en de selectie van open antwoorden is terug te vinden in hoofdstuk 1.

Focusgroepen in maart 2025

Voor hoofdstuk 2 heeft onderzoeksbureau Mare in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau op 4, 6, 10 en 12 maart in totaal acht focusgroepgesprekken uitgevoerd in Amsterdam, Hoogeveen en Breda. Er waren gesprekken met twee groepen met mbo-opgeleiden, twee groepen met hbo/wo-opgeleiden en vier groepen met een spreiding naar opleiding. In deze groepen is na een uitgebreide ronde over de richting van het land, gesproken over de gevolgen van immigratie, klimaatverandering en de oorlog in Oekraïne. Dit gebeurde aan de hand van een vooraf opgestelde gesprekspuntenlijst. Deze gesprekspuntenlijst en een uitgebreide beschrijving van deze groepen, is terug te vinden in het onderzoeksverslag van het veldwerkbureau: [Burgerperspectieven 2025 Bericht 2 | Publicatie | Sociaal en Cultureel Planbureau](#).

Korte enquête in het LISS-panel in april 2025

Voor hoofdstuk 2 voegden we enkele gesloten en open vragen toe aan een COB-meting in het LISS-panel in april 2025 (zie ook COB 2025|2-update). Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken. Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. Zie [hier](#) voor meer informatie over het LISS-panel. In totaal hebben 1385 respondenten van 18 jaar en ouder in april 2025 de korte online enquête ingevuld, 1371 respondenten vulden de vragenlijst volledig in.

Verantwoording

Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. Zie voor meer informatie over de onderzoeksverantwoording en de vragenlijst: Natalia Kieruj (CentERdata), [Aanvullend onderzoek COB – meting april 2025, 9 mei 2025](#).

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

- Abaâziz, I. (2019). *Alledaagse islamofobie in Nederland. Een verkennend onderzoek*. Den Haag: Meldpunt Islamofobie.
- Aerts, R., H. Liagre Böhl, P. Rooy en H. te Velde (2013). *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012*. Amsterdam: Boom.
- Andersen, J. en T. Bjørklund (1990). Structural changes and new cleavages: The progress parties in Denmark and Norway. In: *Acta Sociologica*, jg. 33, nr. 3, p. 195-217.
- Andriessen, I., J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema en M. de Voogd-Hamelink (2020). *Ervaren discriminatie in Nederland II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Arceneaux, K., B.N. Bakker, N. Fasching en Y. Lelkes (2024). A critical evaluation and research agenda for the study of psychological dispositions and political attitudes. In: *Political Psychology*, jg. 46, 7-37.
- Bennett, O. (2019). *Cultural pessimism: Narratives of decline in the postmodern world*. Edinburgh: University Press.
- Best, J. (1990). *Threatened Children: Rhetoric and Concern about Child Victims*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bovens, M.A.P. (2005). De verspreiding van de democratie. In: *B en M: tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, jg. 32, nr. 3, p. 119-127.
- Brandt, M.J. en B.N. Bakker (2022). The complicated but solvable threat-politics relationship. In: *Trends in Cognitive Sciences*, jg. 26, nr. 5, p. 368-370.
- Broeck, A. van den en P. van Houwelingen (2019). Hoofdstuk 12: Pantser of ruggengraat? Over erfgoed, identiteit en cultuurbeleid. Thematische verkenning. In: J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (2019). *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Buttgereit, L. en B. Bakker (2024). Emotion Regulation Strategies are Associated with Differential Responses to the News. In: *Journal of Media Psychology*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/swa48>
- Cappella, J.N. en K. Jamieson (1997). *Spiral of Cynicism: The Press and the Public Good*. Oxford: Oxford University Press.
- Coenders, M. en J. Dagevos (2024). Asiel en migratie. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cohen, S. (1971). *Folk devils and moral panics. The reation of the Mods and Rockers*. Londen: Routledge.
- Critcher, C. (2008). Moral panic analysis: Past, present and future. In: *Sociology compass*, jg. 2, nr. 4, p. 1127-1144.
- Critcher, C. (2009). Widening the focus: Moral panics as moral regulation. In: *The British Journal of Criminology*, jg. 49, nr. 1, p. 17-34.
- Cuba, S., L. van Dijk, V. di Stasio, M. Lazëri, B. Martinovic, V. Seibel, S. Sprong, J. Velseboer en M. Witvliet (2025). *Nationaal onderzoek moslimdiscriminatie*. Den Haag/Utrecht: Regioplan en Universiteit Utrecht.
- Dagevos, J., M. de Voogd-Hamelink en R. Damen (2022). *Gevestigd, maar niet thuis. Eerste bevindingen uit de Survey integratie migranten (SIM2020)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dam, P. van, B. Mellink en J. Turpijn (2014). Inleiding. In: P. van Dam, B. Mellink en J. Turpijn, *Onbehagen in de Polder. Nederland in conflict sinds 1795* (p. 7-22). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Damhuis, K. en L. Westheuser (2024). Cleavage politics in ordinary reasoning: How common sense divides. In: *European Societies*, jg. 26, nr. 4, p. 1195-1231.
- Dekker, P. (2017). Maatschappelijk onbehagen en burgerlijke boosheid. In: *Bestuurskunde*, jg. 26, nr. 4, p. 7-17.
- Dekker, P., L. van Noije en J. den Ridder (2013). Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland. In: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht* (p. 61-171). Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

Literatuur

- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). Slotbeschouwing. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 173-185). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Devine, D., J. Gaskell, W. Jennings en G. Stoker (2020). *Exploring Trust, Mistrust and Distrust. Discussion paper for the 1st Digital Workshop of the ESRC 'TrustGov' project*, 20th April 2020.
- Duyvendak, J. (2015). De radicalisering van het Sinterklaasgeloof. In: *De Groene Amsterdammer*, www.groene.nl/artikel/de-radicalisering-van-het-sinterklaasgeloof, laatst geraadpleegd op 20 augustus 2025.
- Duyvendak, J. (2017). *Thuis: Het drama van een sentimentele samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Duyvendak, J. en J. Kesiç (2022). *The return of the native: can liberalism safeguard us against nativism?*. Oxford: Oxford University Press.
- Elchardus, M. (2008). Politiek van betekenis kan het onbehagen keren. In: *S&D Politiek*, p. 12-22.
- Ford, B. en M. Feinberg (2020). Coping with politics: The benefits and costs of emotion regulation. In: *Current Opinion in Behavioral Sciences*, jg. 34, p. 123-128.
- Ford, B.Q., M. Feinberg, P. Lam, I.B. Mauss en O.P. John (2019). Using reappraisal to regulate negative emotion after the 2016 US Presidential election: Does emotion regulation trump political action?. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 117, nr 5, p. 998-1015.
- Ford, B.Q., M. Feinberg, B. Lassetter, S. Thai en A. Gatchpazian (2023). The political is personal: The costs of daily politics. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 125, nr. 1, p. 1-28.
- Gadarian, S.K. en T. Brader (2023). Emotion and political psychology. In: *The Oxford handbook of political psychology* (p. 191-247). Oxford: Oxford University Press.
- Geurkink, B. en E. Miltenburg (2023). *Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Goldenberg, A., D. Garcia, E. Halperin en J.J. Gross (2020). Collective Emotions. In: *Current Directions in Psychological Science*, jg. 29, nr. 2, p. 154-160.
- Gootjes, F. (2023). *Societal discontent as a catalyst for action: explaining protest and solidarity, why we help and protest* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Gootjes, F., T. Kuppens, T. Postmes en E. Gordijn (2021). Disentangling societal discontent and intergroup threat: Explaining actions towards refugees and towards the state. In: *International Review of Social Psychology*, jg. 34, nr. 1, p. 1-14.
- Gross, J. (2015). Emotion regulation: Current status and future prospects. In: *Psychological inquiry*, jg. 26, nr. 1, p. 1-26.
- Halperin, E., M. Kretchner, S. Hirsch-Hoefler en J. Elad-Strenger (2024). The affective gap: a call for a comprehensive examination of the discrete emotions underlying affective polarization. In: *Cognition and Emotion*, jg. 38, nr. 4, p. 442-450.
- Harambam, J. en S. Aupers (2021). Chapter 8: Contesting Epistemic Authority: Conspiracy. In: D. Houtman, S. Aupers en R. Laermans, *Science under Siege: Contesting the Secular Religion of Scientism* (p. 179-202). Palgrave MacMillan.
- Hart, J. de (2019). Hoofdstuk 5: Wat ons typeert en wat ons bindt: het burgerperspectief, Analyse. In: J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (2019). *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Higham, J. (2002). *Strangers in the land: Patterns of American nativism, 1860-1925*. Rutgers University Press.
- Hunt, A. (1999). *Governing Morals: A Social History of Moral Regulation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IPSOS/I&O (2025). *Klimaatverlamming: de barrières tussen denken en doen. Duurzaam denken, duurzaam doen 2025*. Amsterdam: IPSOS/I&O.
- Jenkins, P. (2003). *Images of Terror*. New York: Aldine de Gruyter.
- Kemmers, R., S. Aupers, D. Houtman en J. van der Waal (2015). State of disgrace: Popular political discontents about the Dutch state in the 2000s. In: *Parliamentary Affairs*, jg. 68, nr. 3, p. 476-493.
- Kluizenaar, Y. de, G. ten Berge en J. Iedema (2025). *Klimaat en samenleving. Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Literatuur

- Koning, F. de, M. Vlieg en L. van 't Hul (2024). *Kennisnotitie Overheidshandelen tijdens en na crises. Vier aandachtspunten voor goed overheidshandelen rond crisissituaties*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kunst S., M. Coenders en J. Dagevos (2025). *Migratie als spiegel van maatschappijbeelden. Een onderzoek naar opvattingen in de bevolking over migratie, nationale identiteit, samenleving en politiek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lamb, W., G. Mattioli, S. Levi, J. Roberts, S. Capstick, F. Creutzig en J. Steinberger, (2020). Discourses of climate delay. In: *Global sustainability*, 3, e17, p. 1-5. <https://doi.org/10.1017/sus.2020.13>
- Lange, S. de en J. Zuure (2018). *Woest. De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam: Raad voor het Openbaar Bestuur/Amsterdam University Press.
- Lawrence, R. en D. Mueller (2003). School Shootings and the Man-Bites-Dog Criterion of Newsworthiness. In: *Youth Violence and Juvenile Justice*, jg. 1, nr. 4, p. 330-345.
- Leersen, J. (2019). Hoofdstuk 4: Nationale identiteit als perpetuum mobile: identiteitsbesef in permanente wording. Essay. In: J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (2019). *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lindner, T., S. Daenekindt, W. de Koster en J. van der Waal (2024). What do stances on immigrants' welfare entitlement mean? Evidence from a correlational class analysis. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 75, nr. 3, p. 271-289.
- McRobbie, A. en S. Thornton (1995). Re-Thinking 'Moral Panic' for MultiMediated Social Worlds. In: *British Journal of Sociology*, jg. 46, p. 559-574.
- Meer, J. van der en M. Ham (2022). *Niet boos maar machteloos: Twintig jaar onderzoek naar de boze burger*. Amsterdam: Van Gennep.
- Mijnhardt, W.W. (1992). The Dutch Enlightenment: Humanism, Nationalism, and Decline. In: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (1992) *The Dutch Republic in the eighteenth century: decline, Enlightenment and revolution*. (p. 197-223). Ithaca: Cornell University Press.
- Mutz, D.C. (1998). *Impersonal influence: How perceptions of mass collectives affect political attitudes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Brien, K. (1997). *Narratives of Enlightenment: Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Porte, E. de la (2023). *Verlichte verhalen: de omgang met het verleden in de Nederlandse Verlichting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2013). *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rico, G., M. Guinjoan en E. Anduiza (2020). Empowered and enraged: Political efficacy, anger and support for populism in Europe. In: *European Journal of Political Research*, jg. 59, nr. 4, p. 797-816.
- Robeyns, I. (2019a). *Rijkdom: hoeveel ongelijkheid is nog verantwoord?*. Amsterdam: Prometheus.
- Robeyns, I. (2019b). What, if anything, is wrong with extreme wealth?. In: *Journal of Human Development and Capabilities*, jg. 20, nr. 3, p. 251-266.
- Rotmans, J. (2020). *Enlightened Pessimism: Republican Decline in Dutch Revolutionary Thought, 1780-1800* (proefschrift). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Schama, S. (1988). *Overvloed en onbehagen: de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Schaper, J. en C. Hartman (2023). *Sceptische visies in het coronadebat. Lessen uit een mixed methods-onderzoek naar coronasceptis in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scherer, K.R. en A. Moors (2019). The emotion process: Event appraisal and component differentiation. In: *Annual review of psychology*, jg. 70, nr. 1, p. 719-745.
- Stapelbroek, K. (2010). Dutch Decline in Eighteenth-Century Europe. *History of European Ideas*, jg. 36, nr. 2, p. 139-272.
- Steenvoorden, E. (2016). *Societal pessimism: A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stekelenburg, J. (2017). *Protest voorspellen is zo eenvoudig nog niet*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.

Literatuur

- Stibbe, M. (2023). The Weimar Republic and the Rise of National Socialism. In: R. Gellately (red.), *The Oxford History of the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press.
- Sturkenboom, D. (2001). *Een verdeelde Verlichting. Stemmen uit de spectators*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Tamimi Arab, P. (2017). Megamoskeeën. In: O. Verkaaik, *Gods huis in de steigers. Religieuze gebouwen in ontwikkeling* (p. 55-82). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tiemeijer, W. en A. Keizer (2023). *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle. Een conceptuele en empirische analyse*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Uscinski, J., S. Enders, C. Klofstad, M. Seelig, H. Drochon, K. Premaratne en M. Murthi (2022). Have beliefs in conspiracy theories increased over time?. *PloS one*, jg. 17, nr. 7, p. 1-19.
- Verkaaik, O. (2017). De Poldermoskee. In: O. Verkaaik, *Gods huis in de steigers. Religieuze gebouwen in ontwikkeling* (p. 25-54). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Verstantvoort, M., M. Klomp, M. Elsen, Th. Tromp, N. Kieruj, Y. de Kluzenaar, J. Iedema, L. Heil en I. van den Heuvel (2024). *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbaarheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat*. Den Haag en Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau en Protestant Theologische Universiteit.
- Vlug, J., K. Kros en E. Stobbe (2025) *Tussen minaret & ministerie: vertrouwen tussen moskeeën en overheid. Een peiling*. Utrecht/Den Haag: Movisie, Moslimpeil en Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme.
- Waal, J. van der, P. Achterberg, D. Houtman, W. De Koster en K. Manevska (2010). 'Some are more equal than others': Economic egalitarianism and welfare chauvinism in the Netherlands. In: *Journal of European Social Policy*, jg. 20, nr. 4, p. 350-363.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Willems, R. en W. Huijnk (2025). *Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2025*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Xerox | Osage

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, oktober 2025

